

AZ 1809. ÉVI ERDÉLYI INSZURREKCIÓ

Kérdésünkről jóval több, mint egy évszázada éppen e folyóirat hasábjain írt összefoglaló tanulmányt Jakab Elek,¹ utána pedig többen részletmunkákat. Az erdélyi múlt jó ismerőjének számító Jakab Elek levéltárosként is találkozott a forrásokkal, de édesapja generációja révén is ismerte az erdélyi inszurrekció történetét. Kimerítő tanulmányában átfogó képet rajzolt témájáról. Értékelése és végkövetkeztetése szerint az 1809. évi nemesi felkelés ügye az erdélyi uralkodó osztály számára nagy mértékben közjogi kérdés volt. Az ide kapcsolódó „bizalmas levelezés uralkodó és alattvaló között példátlan” – írta.² Az uralkodó Ferenc király és Bánffy György erdélyi gubernátor levelezésére való utalása éppolyan helytálló, mint alábbi két megállapítása. Az ugyanis, hogy „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetlennel tartotta hazája közjogát”. A másik pedig a főkormányzó alkotmányos álláspontja: annak megállapítása, hogy „Erdély gyorsan létesülő tekintélyes véderőt állítson ki, két föltétele van: országgyűlés tartása és a kismemesség s szabad székelység adó alóli fölmentése”.³

Húsz évvel később született, de bizonyos nemesi szemlélet, rokonszenv hatja át R. Kiss Istvánnak az 1809. évi magyarországi inszurrekcióról szóló részletes munkáját.⁴ Az osztrák hadsereg azévi újjászervezését szerinte „a nép lelkesedése” tette lehetővé s „e százezrekhez kellett csatlakoznia Magyarország haderejének is”.⁵ Kedvezően ítéli meg Rugonfalvi Kiss a magyar diéta elnökének azon kijelentését is, hogy a nemesi felkelés fontos volt a magyar uralkodó osztálynak, hogy „ne mondódjon rólunk: volt elegendő erejük, de nem tudtak vele élni”.⁶

Noha jóval hamarabb született, de kritikusatban, tárgyyszerűbben, igaz nagyon röviden emlékezik meg a nemesi felkelésről Petrán József.⁷ Sándor Imre szigorú adatszerűségével jeleskedik, mikor tanulmányt közöl a felkelő sereg szervezéséről, létszámáról, egységeinek pontos összetételéről.⁸

A valóságot leginkább két korabeli munka közelíti meg, mégpedig Bethlen Elek gróf,⁹ az erdélyi inszurgensek főparancsnokának adjutánsa és a másik kortárs, neves erdélyi emlékirónk, Újfalvy Sándor.¹⁰ Mindkettőjük forrásértékű írása csak jóval több, mint egy évszázad után látott nyomdafestéket. Bethlen Elek a legilletékesebb szemtanú, hiszen adjutánként, Miksa főherceg, főparancsnok oldalán, mindvégig részt vett az erdélyi felke-

¹ *Jakab Elek*: Az erdélyi 1809-ki insurrectio története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1889. 49–78., 244–273., 613–637. o. (A továbbiakban: *Jakab*.)

² *Jakab*: 636. o.

³ *Jakab*: 636. o.

⁴ *R. Kiss István*: Az utolsó nemesi felkelés. Budapest, 1909.

⁵ *R. Kiss István*: i. m. 11. o.

⁶ *R. Kiss István*: i. m. 25. o.

⁷ *Petrán József*: Népfelkelés 1809-ben. Erdélyi Múzeum. 1889. 152–159. o. (A továbbiakban: *Petrán*.)

⁸ *Sándor Imre*: Az erdélyi nemesi fölkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek*, 1910. 1. sz. 10–17. o.

⁹ *Gr. Bethlen Elek* naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesi insurrectióról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. 88–101., 212–227. o. (A továbbiakban: *Bethlen Elek*.)

¹⁰ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta dr. *Gyalui Farkas*. Kolozsvár, 1941. (A továbbiakban: *Újfalvy*.)

ló sereg szervezésének folyamatában. Naplójában érdekes, egyben jellemző mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mikor ugyanis a fogarasi vár alatti hadgyakorlaton a Felső-Fehér megyei nemesség szép bemutatóval jelentkezett, Türi László főispán bevallotta a jelen lévő Miksa főhercegnek, hogy a lovas eszkadronból, „mely most mind a legtehetősebb emberekből állott, négynél több nem fog insurgálni!”¹¹ A nemesi seregből a kortárs és szemtanú Újfalvy szerint is teljesen hiányzott a lelkesedés s a katonai szellem.¹²

Az utolsó fél évszázadban nem született külön munka az insurrekcióról, a nagy öszszefoglalások azonban nyilvánvalóan szólnak a kérdéstről.¹³ Meglepően sokat foglalkoztatta a magyar insurrekció kérdése a forradalmi és napóleoni korszak francia diplomáciáját és hadászatát, noha irataikban Erdélyt külön nem tárgyalták.¹⁴

Az Erdély önállóságát illető kérdésen kívül az insurrekció fényt vet az országgrész belső helyzetére és uralkodó osztályának mentalitására, s a további kutatás és vizsgálódás során feltárul az egész erdélyi társadalom szerkezete, az egyes rétegek viszonya, megelevenednek előttünk a társadalom és központi hatalom kapcsolatának gondjai. Már csak ezért is érdemes az 1809. évi erdélyi insurrekció újabb színekkkel, szélesedő panorámával kiegészülő felvázolása.

Ismeretes, középkori kialakulásától kezdve a magyar nemesség büszkén hirdette, hogy vérevel adózik. Kiváltságainak alapja elsősorban a hadkötelezettség vállalása volt s ennek ellenében adómentességet élvezett. Abban az időben a hadimesterség, a fegyverforgatás elsajátítása, a hadakozás a nemesség természetes életműködéséhez tartozott. Azóta a XIX. századig sok évszázad telt el, sokan kaptak nemességet nem katonai, hanem más érdemek elismeréséül, sok volt az exemptus (kivételezett). Az utolsó száz évben pedig a nemesség valóságos katonai igénybevétele elmaradt, az uralkodó osztály körében a hadakozás-katonáskodás feledésbe merült. A háborúban immár Bécsből irányított, jól képzett seregredek harcoltak s azokat határőr-regimentek egészítették ki. A nemesség tehetősebb része, az arisztokrácia és középnemesség kastélyaiban és udvarházaiban kényelmes és patriarchális életmódot folytatott, míg a kismemesek, egytelkesek, armalisták szegény földművesek voltak, jórészt a jobbágyokkal egy szinten tengődtek.

A Petőfi megrajzolta kép, hogy a nemesi birtokos dologtalanság, tétlenség, igénytelenség, eszem-izsom közepette él, s atyái által hajdan büszkén felkötött kardja a „fogason függ” és „rozsdá marja” – jószerivel a napoleon-kori tehetősebb nemesség egészére jellemző. Petőfiéhez egészen hasonlatos az a kép, amit Újfalvy Sándor, nagy emlékirónk a „paradicsomi életet” élő „tösgyökeres nemes” erdélyi típusáról rajzolt. „Keczeli, a régi jó időkből” való, akinek házában a fogason ott lógott az „inneplő mente, mellény, nadrág, inneplő kalap, durva posztóból nagy fehér köpeny, rezes kard.” „A falon füst miatt koromfekete, hosszú fenyőfogason régi török puskák, pisztolyok, török kések, buzogányok függnek: jó rendben, de nem használtatván, pókháló s porlepték. A kardok hüvelybe rozsdásodva.”¹⁵ Nem is lehetett másként: fegyveres, katonai szolgálatra, hadkötelezettsége teljesítésére

¹¹ *Bethlen Elek*: 213. o.

¹² *Újfalvy*: 131. o.

¹³ Közülük csak kettőt említünk: Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula*. Budapest, 1980. és Magyarország hadtörténete. I. k. Szerkesztő: *Borus József*. Budapest, 1985.; e sorok írója is érintette a kérdést egyik tanulmányában (*Csetri Elek*: Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és napóleoni háborúk korában. 1789–1815. *Magyar Tudomány*, 1993. 11. sz. 1313–1320. o.

¹⁴ A kapcsolatos anyagot Kecskeméti Károly tette közzé: *Témoignages français sur la Hongrie á l'époque de Napoléon. 1802–1809. Recueil de documents avec une introduction par Károly Kecskeméti*. Bruxelles, Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1960. (A továbbiakban: *Kecskeméti*.)

¹⁵ *Újfalvy*: 174–175. o.

a nemest jóformán egy évszázada, a Rákóczi-szabadságharc óta nem vette igénybe az uralkodó. A császári ezredekbe az alsóbb rétegek fiataljait fogták be erőszakkal, kötéllel, míg a nemesség a katonáskodástól mentesült, ha csak önként be nem vonult és kadétként, majd tisztként szolgálatot nem vállalt a császári-királyi ezredek kötelékében.

A kastélyok és kúriák légköréből, s az eke szarva mellől kellett hát a nemességet kimozdítani az inszurrekció meghirdetésével, nagy hirtelenséggel harci alakulatokba szervezni, a fegyverforgatásra s a löfegyver kezelésére kiképezni, hogy a harctéren alkalmazni lehessen. A hadjáratokban vitézkedő, edzett, harcképes, fegyverviselésre alkalmas nemesség létszáma erősen megfogyatkozott. Azért nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a nemesség hadrendbe állítása nagyon lassan és nehézkesen haladt előre. Nem csak a jómódú vagy paraszti sorban élő nemesek jelentős része volt alkalmatlan a katonáskodásra, hanem a nagyszámú hatósági, vármegyei és városi tisztviselőréteg, értelmiségi, egyházi ember is, akik javarészt ugyancsak a nemesség soraiból kerültek ki.

I. Az inszurrekció története

1. Előzmények

A jól ismert nemzetközi háttérből kell kiindulnunk. 1809. április 10-én kitört a háború az Osztrák Császárság és Napóleon Franciaországa között. Jóllehet keményen ellenállott, az osztrák hadsereg rövidesen visszavonulásra kényszerült. A vereségben osztozott a dinasztia legtehetségesebb fővezére, Károly főherceg is, aki a fősereggel Regensburgtól a Duna bal partján egészen Morvamezőig hátrált a francia sereg elől. A déli osztrák sereg Észak-Itália kiűritése után Stájerországon át a Dunántúlra szorult vissza, nyomában Eugene Beauharnais itáliai alkirály csapataival. Alig egy hónap telt el a hadműveletek megkezdése óta, és május 13-án Napóleon bevonult Bécsbe és a schönbrunni császári palotában ültette fel főhadiszállását. Ferenc császár-király udvarával és családjával együtt Magyarországra menekült, és a tatai Esterházy-várkastélyban húzta meg magát. Már olyan hírek is szárnyra keltek, hogy az uralkodó kénytelen lesz Budára, vagy egyenesen a Bánságba, vagy Erdélybe menekülni. A helyzetet az is súlyosbította, hogy az 1807. évi tilsiti békével Oroszország jószerével Napóleon szövetségeseinek számított: a császár kezdeményezésére létrejött Varsói Nagyhercegség területén, Ausztria északi határvidékén orosz csapatok állomásoztak. Az adott helyzetben sem a bécsi kormányzat, sem annak erdélyi hívei nem érezték biztonságban magukat. Az is zavarta az erdélyi uralkodó osztalet, hogy a Napóleon által felállított Varsói Nagyhercegség megmozgatta a föld népét s Erdélyben is belső parasztmozgalmaktól lehetett tartani.¹⁶

A bécsi kormányzat a háborút megelőzőleg hatalmas hadikészülődésekbe kezdett. A hadsereget újjászervezték, új hadkiegészítési rendszert vezettek be, új csapatkötelékeket hoztak létre, újabb hadtesteket szerveztek, új kiképzési szabályokat léptettek életbe. Ausztria jelentősen növelte hadseregét, igyekezett tartalékokról gondoskodni, szövetségeseket szerezni, és belső helyzetét megszilárdítani. Míg megelőzőleg csak a sor- és határőr-ezredek vetette harcba, most, végső szükségében, az örökös tartományokbeli, szélesebb népi mozgósításra épülő Landwehr, Magyarországon pedig a nemesi felkelő sereg tényleges igénybevételére is számított.

¹⁶ Erd. Gub. Praes. Ir. 481/1809.

A helyzet megértésére sort kell kerítenünk az előzmények érintésére. Hiszen ismeretes, hogy Erdélyben inszurrekcióra a napóleoni háborúk során nem első ízben került sor. A nemesi inszurrekció elődjét a középkori Magyarország meghatározó katonai tényezőjének tekinthetjük s új formájával, mint hadi potenciállal maga Napóleon is számolt. Jellemző, hogy Gérard Lacuée ezredesnek, a francia császár Magyarországon járt megbízottjának jelentésében részletesen be kellett számolnia a magyar inszurrekcióról.¹⁷ Napóleon előtt az intézmény már csak azért sem volt ismeretlen, mert előbb többször összehívták a nemesi felkelést. Hadi alkalmazására azonban 1809-ig nem került sor.

Nemesi felkeléssel Erdélyben is találkozunk. Noha országosan nem hirdették ugyan meg, de a parasztmegmozdulások hírére, 1800-ban Zaránd vármegye tisztsége saját kezdeményezéséből összehívta a nemesi felkelő sereget, s a gubernium és a szomszédos vármegyék fegyveres segítségét kérte. A gubernium a vaklármának felülő zarándi tisztséget és a hozzá csatlakozó többi iurisdictiont megróttá, s mielőtt az inszurrekció kibontakozott volna, az egész akciót leállította.¹⁸

A nemesi felkelés akkor vált ismét időszerűvé, mikor Napóleon csapatai 1805. november 15-én elfoglalták Bécset és a Habsburg-dinasztia drámai napokat élt át. Mihelyt Teleki Sámuel kancellár az osztrák fővárosból értesítette Bánffy György gubernátort a katonai fejleményekről, Bánffy gyűlésre hívta össze a iurisdictionok (törvényhatóságok) vezetőit. Ecsetelte előttük a válságos helyzetet, s a rendkívüli körülményekre való hivatkozással, a „közcsend és rend biztosítására,” nehogy a változó körülmények „az újság után kapkodó népet nyughatatlanságra” készítsék, felszólította a nemességet „fegyverei és lovai készenlétben tartására”. A továbbiakra nézve azonban feletteseitől várt utasítást. Az 1805. december 21-én érkezett válasz a guberniumnak arra a kérdésére adott feleletet, hogy rendelje-e el a nemesi felkelést Erdélyben, az udvar így felelt: az udvar a nemességet az inszurrekció terhe alól felmenti, csak a subsidium adását kívánja.¹⁹

A „elrepült a nagy kő, ki tudja, hol áll meg” mondás azonban most is érvényesült. Udvarhelyszéken ugyanis megindult a nemesi felkelés szervezése és az 1806. esztendő első hónapjaiban is tartott.²⁰ A fegyveres felkeléshez Torda vármegye is csatlakozott. A marchalis széken határozottak értelmében a főispán 1806. január 22-én elrendelte, hogy a nemes személyek öt nap múlva, január 27-én 8 órakor Szászrégenben „azon nemesi készületekkel, aminéműekkel ki-ki előállhat, tudniillik lóval, fegyverrel és uniformissal” lustrára megjelenni kötelesek.²¹ A készülődés aztán lassacskán megszűnt.

Máskülönben hírek szállingóztak az inszurrekcióról 1807-ben is: „Hát a mi katonásdinkból léssen valami, bár ne lenne” – írja a kortárs.²² A közszájon forgó híresztelésnek mégis volt reális alapja, hiszen a főispánok és főkirálybírák a nemesi összeírást csendben valóban folytatták.²³

Míg az erdélyi közigazgatási vezetők kapcsolatos lépései megelőlegezték az inszurrekciót, a Magyarországon meghirdetett nemesi felkelés során mintegy 18 000 embert

¹⁷ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Budapest, 1977. 18. o.; *Kecskeméti*: 2–3. o.

¹⁸ Torda Vm. Lvt. Ir. 478/1800.

¹⁹ *Jakab*: 40–54. o.

²⁰ *Jakab Elek – Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 547. A megejtett conscriptio 488 személyt sorol fel, a fegyverbe állottak száma pedig 138 volt.

²¹ Torda Vm. Lvt. Ir. 83/1806.

²² Unitárius Püspökség Levéltára. Kolozsvár. Augustinovits Lvt. Petrichevich Horváth Károly Augustinovits Pálhoz, Héjjasfalva, 1807. május 30.

²³ *Jakab*: 57. o.

valóban meg is mozgattak; köztük jelentős számban képviseltették magukat a keleti vármegyék erői is, így Szatmár, Bihar, Békés, Arad, Torontál, Krassó és Temes nemesei.²⁴

2. A felkelés meghirdetése

Elmondhatjuk tehát, hogy bár az 1809. évi felkelés nem volt előzmények nélkül való, mégis felkészületlenül érte az erdélyi nemességet. Történt ez annak ellenére, hogy az előkészítés a központi hatóságok részéről jóval előbb megkezdődött. A háborús helyzetet fontolgató uralkodó 1808. május 28-án bizalmas Handbilletben azt a kérdést intézte az erdélyi gubernátorhoz, hogy az elrendelt általános „honvédelmi intézmények létrehozása” Erdélyben hogyan alkalmazható? A gubernátor által Bonchidára összehívott tanácskozás a nemesi insurrekció és a serezzredek pótlására tartalék zászlóaljok felállítását ajánlotta.²⁵

A határozott lépés Bécs részéről sokkal később következett be. Az uralkodó 1809. március 23-án személyes levélben fordult Teleki Sámuel kancellárhoz, amelyben országgyűlés összehívását rendelte el a nemesi felkelés és a hadsereg részére biztosítandó subsidium megszavazása érdekében. Teleki kancellár március 26-án már válaszolt is és intézkedés történt, hogy a gubernium a központi rendelkezésnek érvényt szerezzen.²⁶ Sőt: mindjárt meg is indult a találgatás az erdélyi nemesi felkelő sereg létszámát illetőleg. Eszerint a megszervezendő nemesi haderő – igaz, hogy bizonyos megbízhatónak ítélt paraszti elemeket is beleszámítva – elérheti a 100 000 főt.²⁷ Egyben azonban a nehézségekre is gondoltak, mikor megállapították, hogy a sikerhez „az önbizalom és harcias szellem megélénkülése szükséges.”²⁸

A feudális intézményrendszer nehézkessége miatt az erdélyi országgyűlés a király levele után csaknem három hónap múlva határozott a kérdésben. Történt ez annak ellenére, hogy a napóleoni hadsereg gyorsan nyomult előre, elfoglalta Bécset és Buda fele vett irányt, megszállta Dalmáciát, Horvátországot, Fiumét. Bécs intézkedése eléggé megkésett, de az erdélyi rendek is lassan reagáltak. Ne feledjük, hogy id. Wesselényi Miklós személyes levélben jelentette a gubernátornak Bécs elesét, s hogy a francia hadsereg Buda irányában tör előre. Levelében saját kezdeményezéséről is beszámolt: „A vármegye (azaz Közép-Szolnok vármegye – Cs. E.) tehát meghatározta, hogy a nemesi fegyveres erő 24 óra alatt magát egybevonható állapotba tegye, annál inkább, mert a király lakást Váradon választván, meglehet, hogy oltalmazása, de a belső rend fenntartása is szüksé-

²⁴ *Gyalóky Jenő*: A magyar nemesi insurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1925. 258., 268., 305–309. o.

²⁵ *Jakab*: 58. o.

²⁶ Erd. Kanc. Pracs. Ir. D. 44., 45. sz.

²⁷ A becslés alapjául az erdélyi népességszám és az egyes rétegek katonaállítási lehetősége szolgált. Az egyik tanácsos az egész erdélyi népességet 1 520 000 főre tette. A nemes férfiak száma 1785-ben 32 316, 1786-ban 29 417, 1797-ben pedig 27 422 volt, ilyenformán a nemesség 10 000 lovaszt képes kiállítani; a szabadok 50 000 embert, a nemes és szabad királyi városok szintén 10 000 főnyi sereget állítanának talpra, ez összesen 70 000 főre rúg. A 100 000-es létszám elérése úgy válna lehetővé, hogy „a földesúri hatóság alatt lévő vagyonosb és megbízhatóbb lakosokból” állítanak ki a hiányzó 30 000 fegyverest. Mindehhez önbizalom és harcias szellem szükségeltetik. (*Jakab*: 58–63. o.). A számítás érdekessége, hogy a felkelő sereg szervezése kiterjedne a jobbágynépességre, illetve annak „vagyonosb és megbízhatóbb” részére is, ami annál feltűnőbb, mert a hasonló parasztnépesség insurrekcióba való bevonásától a nemesség mindig óvakodott, kiváltságai hangoztatásával attól mindig élesen elhatárolta magát.

²⁸ *Jakab*: 58–63. o.

gessé teszi.”²⁹ Wesselényi, a közép-szolnoki administrator akkor már javában gyakorolta az inszurgenseket, az udvart pedig hűségéről biztosította.³⁰ A gyors intézkedéseket Wesselényi szemében a lengyelországi felkelés is sürgette, melyről május 29-i levelében tudósított, megemlítve, hogy „ott forradalom tört ki, a császári sasokat lehányták, a német tiszteket megölték, az életben maradtak költöznek be Magyarországra, a föld népe kimondhatatlan kegyetlenségeket követ el.”³¹

A cselekvésre akkor került sor, mikor az uralkodó 1809. június 15-ére, Kolozsvárra összehívta az erdélyi országgyűlést. A diétán a királyi biztos Winzent Kollowrat gróf volt, aki beszédében felhívta a rendek figyelmét a monarchiát fenyegető veszedelmekre, melyek a megindult francia hadjáratból ráharamlottak. Bánffy gubernátor elsősorban az insurrekcióban való részvételre lelkesített. Idézzük beszédéből: „A mi dicső eleink vérvérrel védtek meg az országot s nyerték szabadságukat, vérökkel tartották azt meg nekünk. Hát mi nem azoknak maradékai vagyunk-é? Mutassuk meg kedves hazánkfiaink, hogy mi azoknak nemes vérből származunk, s azoknak hamvai bennünk feltámadnak, siessünk a segedelemre, tegyük érdemessé magunkat a borostyánkoszorra s a késő maradék előtt is áldott emlékezetre.” Sala Mihály ítélőmester örömet fejezte ki amiatt, hogy az uralkodó a felkelés meghatározását, módját és szervezését az országgyűlésre bízta.³²

Azután a diéta a felkelés mikéntje felől határozott. Az általános felkelést („a népnek in massa való felkelését”) azért nem tartották alkalmasnak, mert „a gyakorlatlan néptömeg az újabb hadakozási módokat ily rövid idő alatt el nem sajátíthatja, e nélkül pedig szemben a francia hadsereg szervezettségével és nagyságával is – az erdélyi felkelő sereg minden haszon nélkül vonatnék bele a rendes hadakozó seregbe.” Elhatározták tehát, hogy nem „generalis insurrectiót,” hanem részleges insurrekciót hirdetnek meg.³³

A diétán valóban határozat született a nemesi felkelés összehívásáról, egy 13 500 főnyi inszurgens sereg összehívásáról, de azzal a kikötéssel, hogy az adófizetés alá vetett nemességről „ezen szolgálai teherviselés (az adózás) articulariter is örökre levéssék,” a székely határőrség pedig eltöröltessék.³⁴ Az idevágó törvénycikket azonban az uralkodó nem erősítette meg, ami okot szolgáltatott arra, hogy a nemesség „és nevezetesen a székelységnek nagy része vonogatta magát a felkeléstől, valameddig az articulások meg nem erősítetnek.” Napóleon közeledésének hírére azonban mégis megindult a készülődés.³⁵

Az egyik alapvető kérdés az volt, hogy kik is vegyenek részt a nemesi felkelésben? Annál inkább tisztázásra várt a kérdés, mert az erdélyi osztályviszonyok, maguknak a nemes és szabad rétegeknek a helyzete, azok jogi, politikai és társadalmi viszonyai rendkívül összekuszált és vitatott állapotban voltak. A törvény értelmében fölkelni tartozott minden 18–50 év közötti nemesember, primor, lófő, armalista és puskás, kivéve azokat, akik valamely törvényes okból hadmentesek. Meghatározták azt is, hogy kik tartoznak lovon és kik gyalog hadba szállni. Eszerint lovon köteles bevonulni az olyan főember és címeres nemes (armalista), akinek lakó kúriáján kívül tíztelkes birtoka van, szintűgy az olyan lófő, akinek hattelkes birtoka alapján tehetsége van hozzá. Továbbá 100 forint segedelem-pénz mellett lovon kellett felkelnie az olyan primornak, armalistának, lófőnek és

²⁹ *Jakab*: 613–614. o.

³⁰ *Uo.* 613–614. o.

³¹ *Uo.* 614. o.

³² *Petrán*: 153–154. o.

³³ *Uo.* 154. o.

³⁴ *Szádeczky Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 358. o.

³⁵ *Uo.* 358. o.

puskásnak, akinek birtoka hat teleknél kisebb volt. Végül megsabták, hogy azok a nemesek, armalisták, primipilusok és pixidariusok, akik saját erejükből lóval nem állhatnak ki, mégis azzal kívánják fölkelni, száz forinttal segítettnek, kivéve azokat, akik öt teleknél nagyobb birtokkal rendelkeznek. *Gyalogos* insurgensként tartoztak bevonulni azok a primorok és armalisták, akiknek lakótelkükön kívül kettőnél nem volt több telkük; továbbá azok, akiknek lakótelkükön kívül két telküknél több volt ugyan, de lovon segítséggel sem kelhettek fel. Azok pedig, akiknek annyi tehetségük sem volt, hogy a maguk erejéből felkeljenek, 50 forint segedelem-pénzzel tartoztak gyalog felkelni. Felmentést kaptak a személyes felkelés kötelezettsége alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemesemberek, a több kiskorú gyermekes atyák, az egyetlen fiak, ha atyjuk 50 év alatti (tehát hadköteles) volt, továbbá az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professorok, doktorok, borbélyok (sebészek) és tisztviselők, de ezek birtokukhoz képest kötelesek voltak gyalog zsoldost kiállítani, szintúgy a Magyarországon lakó, de Erdélyben birtokos nemesek is. Az összes fenti személyeket összeírták; külön jegyzékbe kellett foglalni azokat, akik annyira szegények voltak, hogy még a közpénztárból nyerhető segítséggel sem szolgálhattak gyalog insurgensként. Azt is összeírták, hogy kinek milyen fegyvere van. Akiknek pedig fegyverre volt szüksége, azoknak az insurrekciós pénztárból biztosítottak pénzt fegyvervásárlásra.³⁶ A kivitelezésre és részletek kidolgozására dietai bizottságokat létesítettek, a vármegyékben szintúgy.

Az iskolákban tanuló ifjakra nézve azt határozták, hogy azok tanulmányaik befejezéséig ne kényszeríttessenek az insurrekcióban való részvételre, előkészítésük érdekében viszont az iskolában fegyverforgatásra tanítsák őket.³⁷

Főleg a belbiztonság, a társadalmi rend fenntartásának biztosítása volt a célja annak az együttműködésnek, ami Bihar insurrectionalis bizottsága kezdeményezésére, e megye és az erdélyi nemesi felkelés irányítói között kezdettől fogva kialakult.³⁸

3. Az összeírás

A következő lépés az összeírás megejtése volt, illetve egyes helyeken annak folytatása és befejezése. Az összeírás rengeteg nehézséggel járt, nagy volt a tisztázatlan helyzetű nemesek, armalisták és szabadok száma, ami bizonytalanná tette az összeállított listákat. Noha a fegyverbe állottak esetében rendelkezünk számadatokkal, az összeírtak pontos számáról sem egész Erdély, sem a iurisdictionok java része esetében nem tudunk elég hiteles képet nyújtani. Mikor az összeírtakra vonatkozó részadatokat közöljük, azért tesszük, hogy az összeírtak és a ténylegesen fegyverbe állottak számát és a köztük lévő arányt érzékeltessük.

A iurisdictionok közül ismerjük Küküllő vármegye összeírását, ahol az 1810-es listán 976 birtokos neve szerepel 7 630 5/12 telekkel. A mentesítettek száma olyan nagy volt (ezek megváltást fizettek), hogy végül a vármegyéből mindössze 64-en vettek részt személyesen az insurrekcióban.³⁹ Ez még akkor is nagyon kevés, ha tekintetbe vesszük, hogy sokan más megyékben is birtokosok voltak s csak egy helyütt vehettek részt

³⁶ Szádeczky Lajos: i. m. 358–359. o.

³⁷ Petrán: i. m. 153–154. o.

³⁸ Erd. Gub. Praes. Ir. 568/1809.

³⁹ Erd. Gub. Lvt. Ir. 5 277/1810.

a nemesi felkelésben. Belső-Szolnok vármegyében 1809-ben 2 126 nemes írtak össze 7 937 46/120 telekkel, közülük összesen 493 telek birtokosa teljesítette felkelési kötelezettségét.⁴⁰ 1814-ben Alsó-Fehér vármegyében 837 sessióval rendelkező nemesről és 541 armalistáról, egyházi nemesről és libertinusról olvashatunk.⁴¹ Kolozs vármegyében 1809-ben összeszámláltak 1827 nemeset, akik közül felkelt 158 lovas és 261 gyalog.⁴² A Fogaras-vidéken az 1810-ben befejezett összeírás alkalmával különleges helyzet állott elő. Bisztrai József főkapitány már 1809 májusában jelezte, hogy „ezen vidéken puskás darabontok most teljeséggel nincsenek, voltak ugyan azelőtt a régi fejedelmek idejében, de azok ezen szolgáltatnak megszűnése alkalmatosságával, s azután vagy szélybeli katonákká által változtattak, vagy pedig úgynevezett deficiált boérokká lettek, s azok esmét colonusi szolgálattokba esvén, a fiscale dominiumhoz kapcsolattak; hanem vannak mind Fogarasban, mind Kománán, mind pedig Bethlenben olyan szabadsorsú személyek, akik közül remélem, hogy intézeteim szerint nemsokára Excellentiád rendelése szerint a magokat arra számító személyeknek neveit Excellentiádnak bejelenthetem.”⁴³ Az Erdélyhez kapcsolt Partium területén fekvő Kővár-vidéken 1809-ben 250 puskásról tud a főkapitány.⁴⁴

Az összeírás eredményei és gondjai legjobban Torda vármegyében érzékelhetők. Összehasonlítóképpen tudnunk kell, hogy Torda vármegyében 1671-ben 563 fegyverfogható lovas nemes írtak össze, míg az 1809. évi insurrekció alkalmából mindössze 364 hadbavonult nemesről tudunk.⁴⁵ Vizsgáljuk meg, hogy milyen tényleges helyzetet mutat maga az összeírás Torda vármegyében. Az összeírás alapjául szolgáló telkek számát 9 574-ben állapították meg, ebből az insurrekcióban résztvevő nemesek telkeit (1480) levonva, a többi 8 094 telek után megváltást kellett fizetni (összesen 97 126 rénes forintot).

Gyakorlatilag tehát a nemesi tulajdonban lévő telekállomány 65 %-ának birtokosai nem teljesítették személyes felkelési kötelezettségüket.⁴⁶ Más forrásból megtudjuk, hogy az ebben a közigazgatási egységben összeírt 774 nemes közül mindössze 197 személy kelt fel személyesen, azaz kb. háromnegyed rész valamilyen jogcímen exemptus, kivételezett volt. A forrás megnevezi a felmentés okát is, hogy a kivételezett: özvegy, sokgyermekes apa, 50 éven felüli, tisztviselő, nyomorék, extraneus (vármegyén kívül lakó), katonatiszt, rector, dominalis bíró, uradalmi tiszt, „szegény ember”, egyetlen fiú stb.⁴⁷

A guberniumi iratokból megtudjuk, hogy insurrekcionális megváltás címén a vármegyék 1812-ig jelentős összegeket fizettek be, Kolozs vármegyében a kolozsi járás 84 birtokosa 12 698, a gyalui járás birtokosai 32 002, a bánffyhungyadi járás birtokosai 32 000, a bánffyhungyadi járás 73 birtokosa 6 712 forint összeget. Ehhez hozzáadandó az a több

⁴⁰ Insurr. 17. cs. sz. n.

⁴¹ Insurr. 13., 14. és 17. cs. sz. n.; Erd. Gub. Lvt. Ir. 8595/1814. Alsó-Fehér vármegyében több egyházfő neve mellé kerültek a birtokolt sessiók. Így elsőként Abats János református superintendens 23 5/12, Babb János (Ioan Bob) görög katolikus püspök 492 7/12, Martonfi József 1094 2/12 sessióval szerepel az összeírásban

⁴² Insurr. 17. cs. sz. n.

⁴³ Gub. Trans. Praes. Ir. 471/1809.

⁴⁴ Gub. Trans. Praes. Ir. 577/1809.

⁴⁵ *Biás István*: Tordavármegyei lustra 1671-ből. *Genealógiai Füzetek*, 1910. 2. sz. 33–38. o.; *Sándor Imre*: i. m. 10–17. o. Az idézett munkákból az 1809-ben hadbavonultak száma 209 lovas és 156 gyalog volna, összesen 365 fő. Azonban a többször idézett, leghitelesebb guberniumi kimutatás szerint a deési gyülekezőhelyen összesen 429 fő (152 lovas és 277 gyalogos) inszurgens jelent meg, egy másik guberniumi kimutatásban viszontban a ténylegesen megjelentek száma már csak 364 (218 lovas és 116 gyalogos), eggyel kevesebb tehát a Sándor Imre által jelzett 365-nél. (V. ö. Erd. Gub. Ir. 121., 894/1809.

⁴⁶ Torda Vm. Praes. Ir. 1811. sz. n.)

⁴⁷ Uo.

tízezer forint, amit már előbb eljuttattak a guberniumi pénztárhoz.⁴⁸ Marosszék elszámolásából kiderül, hogy a szék 1810–1814 között 50 097 rénes forint és 30 krajcárt fizetett be a „haza oltalmára felkelő nemes sereg kiállítására.”⁴⁹

Van azonban olyan példa is, mikor egyes nemesek a felkelés ügyét személyes adományokkal támogatták. Kemény Sámuel báró felajánlotta harasztosi jószágát 10 hadirokkantnak, illetve hadiözvegynek, hogy „az ellenséggel való csatázás közben kapott terhes sebtől vett romlás miatt élelme teljes megszerzésére alkalmatlanná tétetet insurgens nemes és székely hazafiai vagy a csatapiacon elesetteknek özvegyei s árvái közt osztassék ki egyenlő részekben”. A gazdasági eszközökre és a gazdaság folytatására a 10 család háznépének felajánlott még 100–100 német forintot, első vetésre 15–15 véka vetőmag-búzáat és 2–2 véka törökbúzáat, épületeik készítésére pedig faanyagot.⁵⁰ Bethlen József gróf kilátásba helyezte, hogy „felkelő 10 vitéz legényeknek, beállásukkor 50, azután visszajövele után felsegállítására 100 Rf-kat” fizet.⁵¹ A katonáskodást vállaló szegény legényeknek úgy felment az ára, hogy Kolozs mezővárosa az általa kiállítandó két zsoldosnak egyenként 240 rénes forintot ígért.⁵² A klérus tagjai kivételezettek voltak ugyan, de jelentős összegekkel járultak hozzá a hadikiadások fedezéséhez. Így például a görög katolikus papság 57 674 Rfl és 3 1/4 krajcárt adott az insurrekció céljaira, így papjai nem vétettek conscriptióba.⁵³

A nemesi sereg szervezése alkalmat adott az aulikus túlbuzgóság megnyilvánulására is. Ennek kirívó esetét Török Gáspár kincstári concipista 1809. január 30-i Nagyszébenben megfogalmazott ajánlatában találhatjuk meg. A nyilván egyéni ambícióktól fűtött, az ausztriai uralkodóház iránti szervilizmusáról elhíresült nagyszébeni Thesaurarius fogalmazója az erdélyi gubernátorhoz intézett folyamodványában azt a merész elképzelést kockáztatta meg, hogy Udvarhelyszék 150 falujából 10–15 000 főnyi vadász haderő állítható ki. A kiállítás sikere érdekében ajánlatot tett „a köznép előtt legkedvesebb s hitelesebb emberek” személyére nézve, akik mint vezetők és szervezők eredményesen léphetnek fel. Az ottaniak deputatusait be kellene hívni az országgyűlésre, és ott meggyőzni őket a seregszervezés fontosságáról, mert „a székelyt a kedvezés legtöbbre viszi.” A hegyszorosok védelmére a marosszékiek is igénybe vehetők. Úgy gondolta, hogy „ha a felkelő nép elég nem lenne, az erdélyi minden collégiumban található deákok kiállítása” felől kellene gondolkodni.

A gubernátor Török tervére csak június 5-én válaszolt. Válaszában azt írta, hogy reméli, a nagyszébeni kincstartóság Törököt is elküldi a diétára, és ott beszélhetnek a concipista tervéről.⁵⁴ Török július 28-án válaszolt a gubernátornak és azt írta, hogy „az emberek készek mind az insurrekcióra, mind pedig a lovasseregébe, de kételkedéssel.” Szerinte a legjobb az volna, ha „egy nevezetes uraságbéli személy” egy százarral verbunk által toborozna inszurgenseket.⁵⁵ Török leveléből a teljes kudarc képe bontakozik ki, mert – noha harmadmagával ügyködött a siker érdekében – az udvarhelyiek nem jelentkeztek sem a rendes insurrekciós seregbe, sem a vadászrezredbe. Török terve eleve halálra volt ítéelve, hiszen

⁴⁸ Erd. Gub. Insurrectionalia. Iratok. Ad II 516.

⁴⁹ Insurr. 16. cs. sz. n.

⁵⁰ Torda Vm. Lvt. Ir. 686/1809.

⁵¹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 232., 1313/1809.

⁵² Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1325/1809.

⁵³ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 21/1809.

⁵⁴ Erd. Gub. Praes. Ir. 526/1809.

⁵⁵ Erd. Gub. Praes. Ir. 798/1809.

Udvarhelyszék egyike volt azoknak a közigazgatási egységeknek, amelyek a leghatározottabban szembefordultak a nemesi felkelés teljesítésével. Udvarhelyen mindössze annyi sikerült, hogy 28 ifjút toboroztak a vadászászlóaljba, akik közül 20-at asszentáltak.⁵⁶

Máshol sem vezetett komoly eredményre az az elvárás, hogy a törvényhatóságok önkéntesekkel siessenek a birodalom segítségére. Marosvásárhely szabad királyi város önkéntes ajánlásul mindössze 10 huszárt és 5 gyalogot állított ki.⁵⁷ A szász székekben jobb eredményeket értek el az önkéntesek kiállításában, különösen az önkéntes vadászegységekbe sikerült embereket találni. Ne feledjük: ez volt az az időszak, amikor német területeken a Napóleon-ellenes hangulat nagy arányokat öltött s maga a filozófia-professzor Fichte is önkéntes nemzetőrnek jelentkezett.

Világosan látszik tehát, hogy a személyes felkelés elégtelenségének egyik fő oka a sok kivételezés volt. Nem véletlen, hogy a főparancsnok, Miksa főherceg is kifogásolta az exemptusok nagy számát.⁵⁸ A diétai insurrectionalis törvény pontjai alapján több rendelet tisztázta a törvényhatóságok előtt, hogy kik tartoznak a „szegény nemes” fogalmába és kik a felkelés alól mentesítettek.⁵⁹ A nemesek birtokuk arányában 50-300 forintot fizettek a vármegyének a helyettes zsoldos kiállításáért. A rendeleteknek megfelelően a törvényhatóságok nagy listákat állítottak össze az exemptusok neve és vagyoni állapota, valamint a befizetendő összeg feltüntetésével. Pl. Cserei Farkas ítélőmester 300 rénes forintot fizetett az aranyosszéki királybírónak „a maga insurgensének számára.”⁶⁰ Thorotzkay János báró a „maga testének gyenge alkotása miatt” felmentetett ugyan a személyes felkeléstől, de kötelezték, hogy maga helyett zsoldost állítson „minden készületekkel.”⁶¹ A szegény nemesek között felsorolt Pergő Celesztin (a később ismert kolozsvári színész, akkoriban Béli László udvari tisztje Járán) 50 forintot volt kötele fizetni megváltás fejében.⁶² Hírt kapunk egy másik neves színészről is: Kotsi Patkó János „nemesi praerogatívával, maga a nemesek közt való felkelésre nem hivatik, hanem házastársa, Fejér Rozália, mint nemes birtokos személy egy gyalog zsoldos adására köteleztetik.”⁶³

Az erdélyi nemesek birtokainak szétaprózódása különböző megyékben sok zűrzavart okozott az insurgensek kiállításakor. Az Erdélyi Gubernium azt parancsolta Torda vármegyének, hogy az odavaló birtokos nemes Horváth Sándor „insurrectionalis kötelességét teljesíteni nem akarván, alkalmaztassék e részben a diaetalis articulusokhoz,” s ha „önként megjelenni nem akarna, a kolozsvári magistratus egyetértőleg, különben nem tehetve, megköttözvén maga elrendelt helyére” (azaz Torda vármegyébe) vitessék vissza. Rövidesen azonban kiderült, hogy a szóban forgó Horváth Sándor Kolozs vármegye lovas insurgenseivel Deésre vonult contractióra.⁶⁴

⁵⁶ Erd. Gub. Praes. Ir. 643/1809.

⁵⁷ Erd. Gub. Praes. Ir.678/0809.

⁵⁸ *Bethlen Elek*: 219. o.

⁵⁹ Torda Vm. Praes. Ir. 10. és 40/1809. tartozékai: Erdélyi Gubernium 1809. aug. 10-i 6076. és 1809. aug. 12-i 6178. sz. rendeletei. A rendeletek értelmében csakugyan mentesek voltak a felkelés alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemes, továbbá a több kisgyermekes atyák, egyetlen fiúk – ha az atya 50 évesnél öregebb volt –, aztán az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professzorok, doktorok, orvosok (sebészek) és tisztviselők, de ezek maguk helyett zsoldost voltak kötelesek állítani éppúgy mint az Erdélyben birtokos, de Magyarországon lakó nemesek.

⁶⁰ Insurr. 6. cs. sz. n.

⁶¹ Torda Vm. Lvt. Ir. 522., 670/1809.

⁶² Torda Vm. Lvt. Ir. 460., 553/1809.

⁶³ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 160/1809.

⁶⁴ Torda Vm. Lvt. Ir. 474., 497/1809.

Vita volt afelett is, hogy a több vármegyében birtokos nemes melyik vármegye egységében keljen fel, vagy melyiknek fizessen megváltási taxát. Ilyen eset fordult elő a máramarosi származású, de Kolozs vármegyébe került Jatzigo Kosztánnal, aki nemességét igazolva a Kolozs megyei inszurgensek közé kérte felvétetni magát. Ajánlközását el is fogadták és 50 forint segélyt nyújtva részére, soraikba fogadták.⁶⁵

Úgy tűnik, hogy az exemptus, fel nem kelt nemesek maguk helyett némelykor jobbbágy zsoldost állítottak.⁶⁶ A jelenség Magyarországon talán még hangsúlyozottabban érzékelhető. Gavra József, a napóleoni háborúk magyar vonatkozásainak egyik krónikása azt állítja, hogy az 1809. évi magyarországi insurrekció állományának csak „kis része, a tisztikar és az altisztek egy része volt nemes. A sereg többi részét a földesurak által kiállított jobbbágyok alkották.”⁶⁷

Erdélyben nem egészen ilyen helyzettel találkozunk, itt is voltak inszurgensek fel-fogadott jobbbágyok, de a zöm az összeírt kiváltságos rétegekből került ki; számos kismemes, armalista és szabad állapotú személyesen kelt fel, mert nem volt képes a magas megváltási összeg kifizetésére. Kolozs vármegye insurrectionalis deputációja kikötötte, hogy zsoldosként „nemtelen személyt” nem fogadnak el.⁶⁸ Mindenesetre tény, hogy az inszurgens sereg soraiba nemesek és nem-nemesek kerültek egymás mellé, sőt a nemesi seregben *horribile dictu* cigányok is voltak, következésképpen a társadalmi különbségnek szükségszerűen jelentkeznie kellett, s ez a helyzet felszínre hozta és fokozta az erdélyi társadalomban feszülő ellentéteket.

A székely és szász natiók esetében különleges helyzet állott elő. A szászok lényegében kivonták magukat az insurrekcióból és 2000 zsoldos felajánlásával–felfogadásával vállaltak részt a honvédelemből, egyben az örökös tartományokban meghonosodott Landwehr igénybe vétele is felmerült, s önkénteseket próbáltak toborozni az új védelmi alakulatok, a vadászszázaljak számára.⁶⁹

Erős ellenállásba ütközött a székelyek betagolása az insurrekcióba. A Székelyföldön kiújult a régi vita a szabad székelyek és Bécs között. A határőrség emberállományát szolgáltató székekben (Csík, Háromszék) kevésbé, de a többi székekben (elsősorban Udvarhely- és Marosszéken) csak belső feszültségek levezetése, erős ellenállási mozgalmak leküzdése árán sikerült a nemesi felkelésnek érvényt szerezni. Az összeírással való szembefordulás Maros- és Udvarhely székekben volt a legnagyobb arányú, ami főleg az-zal magyarázható, hogy itt volt a legmagasabb az insurrekcióra kötelezett kismemesek, armalisták és szabadok száma.

Az ellenállás jogi alapja az volt, hogy mikor az insurrekciót meghirdette, az erdélyi diéta törvényt hozott a kismemesség méltóságát sértő adókötelezettség és a székely székeket sújtó határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg a törvényt, így az egytelkes nemesek és armalisták a székely szabadokkal együtt nemesként, szabadként, fegyverfogásra voltak kötelezve, de egyben adókötelezettségük is érvényben maradt.

A méltánytalan helyzet megszüntetése érdekében Bánffy György gubernátor is beavatkozott. Felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés

⁶⁵ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1006/1809.

⁶⁶ G. Barit: Parti alce din istoria Transilvanici. Nagyszeben, 1889. I. k. 552. o.

⁶⁷ Gavra József: Napoleon háborúinak néhány magyar vonatkozása. *Magyar Katonai Szemle*, 1932. 12. füzet, 206. o.

⁶⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 453/1809.

⁶⁹ Bethlen Elek: 221. o.

és adófizetés egymás mellett meg nem állnak.” A bécsi udvar azonban hajthatatlan maradt.⁷⁰ A székely szabadok ellenállására még visszatérünk, de már itt jelezzük az összeírással kapcsolatban lévő részadatokat.

Marosszék esetében csak az 1810. március 30-i összeírás adatai állanak rendelkezésünkre, e szerint a számba vettek száma így alakult:

<i>Járás</i>	<i>Lovas</i>	<i>Gyalog</i>
Mezőbándi	24	108
Káli	28	136
Szovátai	35	244
Selyei	41	153
Abódi	27	224
Jobbágyfalvi	20	228
<i>Összesen</i>	<i>175</i>	<i>1 093</i> ⁷¹

Igaz, hogy ez a szám elég magas, de így is messze elmarad attól a 300 lovastól és 2 200 gyalogtól, aminek kiállításában a szék főkirálybírája 1809. júniusában reménykedett.⁷² Az ugyancsak sok székely szabad elemmel rendelkező Aranyosszéken 1810. Boldogasszony (január) hava 24-én a *Conscriptio lustralis* szerint 127 lovast és 258 gyalogot írtak össze és állítottak ki.⁷³

4. Létszám

Egészen más számokról olvashatunk, ha az összeírtakkal szemben a kiállított nemesi inszurgensek létszámát akarjuk megállapítani. Ez a szám hozzávetőlegesen egyenlő a contractióra (hadgyakorlati, gyülekező központokba) vonultakéval. Azért az alábbiakban a kettőt együtt fogjuk bemutatni és elemezni. Szemben a vármegyei és széki adminisztráció kimutatásaiban, irataiban lévő bizonytalanságokkal, amelyek az egyes személyek társadalmi-rendi helyzetéből következtek, a kiállítottak esetében már pontos számokkal és számoszlopokkal találkozunk. Kétségtelen, hogy itt az osztrák hadi nyilvántartás precízebb formáival állunk szemben. E forrásoknak hála, pontos országos és iurisdictionokra lebontott kimutatásokkal rendelkezünk.

Eszerint a Deésre irányított inszurgensek száma 4 169 volt, míg Nagyenyedre 3 589, Besztercére pedig 4 230 felkelőt csoportosítottak, ami együttesen 11 988 főt tesz ki. Az egyes központok összesített insurgens egységek dandárokat alkottak. Így a deésiek az 1. dandárt, a nagyenyediek a 2. dandárt, végül a beszterceiek a 3. dandárt alkották. Fegyvernem szerint Deésre 3 260 gyalogos insurgens vonult, míg Nagyenyedre 2 649 és Besztercére 3 200. Ami a lovasságot illeti, közülük Deésre 909, Nagyenyedre 940, míg Besztercére 1 030 felkelő gyűlt össze. A három központba számbelileg, de fegyvernemek szerint is hasonló nagyságrendű katonai erőt gyülekeztettek, ami arra vall, hogy az inszurgens csapatokat dandárok szerint valóban harci cselekményekre akarták felhasználni.

⁷⁰ R. Kiss István: A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. k. 413. o.; *Jakab*: 623., 624–626. o.

⁷¹ Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1810.

⁷² Erd. Gub. Praes. Ir. 533/1809.

⁷³ Erd. Gub. Lvt. Ir. 1180/1810.

A hadgyakorlati központokba bevonultak kimutatása 1809. szeptember közepén⁷⁴

<i>Hadgyakorlati központ</i>	<i>Közigazgatási egység (vármegye)</i>	<i>Gyalog</i>	<i>Lovas</i>
Deés	Kolozs	200	200
	Doboka	680	150
	Torda	-	152
	Közép-Szolnok	600	150
	Belső-Szolnok	1 000	130
	Kraszna	180	102
	Kővár-vidék	600	25
	<i>Összesen</i>	<i>3 260</i>	<i>909</i>
Nagyenyed	Alsó-Fehér	120	192
	Felső-Fehér	25	-
	Küküllő	60	-
	Torda	277	300
	Hunyad	260	300
	Zaránd	150	10
	Fogaras-vidék	70	-
	Udvarhelyszék	1 615	402
	Háromszék	22	-
	Aranyosszék	50	30
<i>Összesen</i>	<i>2 649</i>	<i>940</i>	
Beszterce	Felső-Fehér	-	126
	Küküllő	-	140
	Fogaras-vidék	-	120
	Háromszék	-	242
	Csikszék	-	100
	Marosszék	1 200	150
	Szász natio	2 000	150
	<i>Összesen</i>	<i>3 200</i>	<i>1 030</i>

A katonai egységek alapját képező századokban számolva, az erdélyi insurrekciós hadseregbe 66 század tartozott, ebből 46 gyalog és 20 lovasszázad volt. A 46 gyalogszázadból a iurisdictionok a következőképpen részesedtek: erdélyi vármegyék – 14, Partium – 9, székely székek – 11, szász székek – 12; a 20 lovasszázadból pedig: erdélyi vármegyék – 10, a Partium – 2 1/2, székely székek – 6 1/2, szász székek – 1 század.

Az erdélyi insurrekcióról tanulmányt író Sándor Imre adatai kisebb létszámról értesítenek. A szerző részadatai summázásával az erdélyi inszurgens sereg összlétszámát 9 172-ben állapítottuk meg.⁷⁵

⁷⁴ Erd. Gub. Praes. Ir.894/1809.

⁷⁵ Sándor Imre: Az erdélyi nemesi felkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek*, 1910. 1. sz. 10–17. Megjegyezzük, hogy a szerző sem az egész erdélyi inszurgens sereg összlétszámát nem adja meg, sem a dandárok állományának számát nem összesíti; az összegezést a századok és zászlóaljok létszámai alapján – bizonyos kiegészítéssel – magunk végeztük el.

Az inszurgens sereg létszáma a guberniumi kimutatások közül az (1809 szeptemberében keletkezett) elsőben 11 988 fő volt, a másodikban (amely valószínűleg az október közepén mutatkozó állapotot mutatja, és nem foglalja magában a szászok zsoldosait) 8 204 fő. Ha ehhez hozzáadjuk a szászok 2000 főnyi corpusát, 10 204-es összlétszámot kapunk. A különbség 1784. Úgy látszik, hogy időközben a felkelő seregben jelentős apadás következett be, ami később is folytatódott. Ezt látszik megerősíteni Bethlen Elek kétségtelenül későbbi, 1809. október 30-i naplófeljegyzése, amely az inszurrekciós sereg összlétszámát az adott időpontban 6 795-ben állapítja meg.⁷⁶ A létszám apadása ezúttal 2 377. Erdélyi guberniumi kimutatás szerint 1809. december 10-én a létszám 6 298 volt, ami azt jelenti, hogy az eltelt mintegy másfél hónapos időközben (1809. október 30. – december 10.) az apadás már egészen kisméretű, 497 főnyi volt. Az viszont kétségtelen, hogy az inszurrekciós haderő létszáma a contractio három hónapja alatt folyamatosan apadó tendenciát mutat.

Az elméletileg kiállítható és a valóságban kiállított inszurgensek létszámára a legszavahihetőbb forrásnak az Erdélyi Guberniumnak az uralkodó szemrehányó levelére adott válaszból kivilágló, fent idézett, az alábbiakban elemzésre kerülő összehasonlító számadatokat tekinthetjük. Ez már post festa, a háború befejezése és a franciákkal megkötött béke után, 1809. december 29-én íródott. Az összehasonlító kimutatás első oszlopában a vármegyék és székely székek által kiállítható, a másodikban a valóságban kiállított inszurgens-szám szerepel, végül pedig a harmadikban az 1809. december 10-i állomány létszáma.⁷⁷

A nemesi felkelő sereg létszámának alakulása

<i>Iurisdictiono</i>	<i>Kiállítható inszurgensek</i>			<i>Kiállított inszurgensek</i>			<i>Az 1809. december 10-i állomány létszáma</i>		
	<i>lovas</i>	<i>gyalog</i>	<i>összes</i>	<i>lovas</i>	<i>gyalog</i>	<i>összes</i>	<i>lovas</i>	<i>gyalog</i>	<i>összes</i>
Kolozs	179	616	795	206	270	476	202	198	400
Belső-Szolnok	108	2108	2216	120	768	888	129	533	662
Kővár-vidék	-	785	785	6	517	523	6	502	508
Doboka	218	812	1030	152	466	618	151	397	548
Kraszna	74	602	676	65	252	311	97	53	150
Közép-Szolnok	202	1799	2001	145	556	701	143	479	622
Torda	255	666	921	218	146	364	245	144	389
Alsó-Fehér	199	140	339	199	140	339	199	80	282
Felső-Fehér	101	103	204	128	-	128	128	-	128
Küküllő	137	158	295	122	64	186	122	62	184
Hunyad	386	828	1214	235	201	436	234	98	332
Zaránd	34	154	188	16	105	121	16	20	36
Fogaras-vidék	62	240	302	110	161	271	108	105	213
Udvarhelyszék	402	1615	2017	300	724	1024	-	537	537
Marosszék	150	1200	1350	150	1086	1236	147	755	902
Aranyosszék	74	108	182	74	108	182	74	108	182
Csikszék	44	41	85	100	-	100	75	75	
Háromszék	243	103	346	300	-	300	148	-	148
<i>Összesen</i>	<i>2 368</i>	<i>13 078</i>	<i>15 946</i>	<i>2 640</i>	<i>5 564</i>	<i>8 204</i>	<i>2 224</i>	<i>4 074</i>	<i>6 298</i>

⁷⁶ Bethlen Elek: 221. o.

⁷⁷ Erd. Gub. Praes. Ir. 894/1809.

A Gubernium táblázatának első három oszlopa az elméletileg kiállítható létszámot tartalmazza, a második három a ténylegesen kiállítottak és bevonultak számát, a harmadik három oszlop a *contractio* végén még megmaradt állomány létszámát adja meg. Az összesítésből hiányzik a szászok által megszavazott és kiállított inszurgensek száma. A Gubernium egyik, valószínűleg 1809 októberéből származó kimutatásában viszont a *Natio Saxonica* a sereg összetevőinek felsorolásánál 2000 gyaloggal és 150 lovassal szerepel. Így az egész kiállított felkelő haderő meghaladta a tízezer főt (pontosan 10 354 embert tett ki). A guberniumi táblázat összesítéséből világosan kitűnik, hogy a gyülekező központokban a Sándor Imre által említett létszámú (9 120) sereggel szemben 8 204 főnyi állomány gyűlt össze, amihez hozzáadandó a szászok által kiállított 2000 gyalog és 150 lovas zsoldos, az összlétszám tehát 10 354 fő. Az inszurgens sereg létszáma a december 10-ig eltelt mintegy másfél hónap alatt több mint 4 000 fővel kevesebbre, 6 298-ra apadt, Jakab Elek szerint 6 336 főre.⁷⁸ A jelenség okára még visszatérünk.

Az egész Erdélyre vonatkozó összesítő adatok után vizsgáljuk meg, miként folytak bele abba az egyes közigazgatási egységek. Miután az említett részadatok a táblázatból kiderülnek, mi azt vizsgáljuk meg közelebbről, hogy az egyes iurisdictionokban milyen út is vezetett a tervezéstől a tényleges kiállításig? Miként hajtották végre az egyes vármegyék és székek a nemesi felkeléssel kapcsolatos rendelkezéseket, hogyan történt a számbavétel, majd nyomában az összeírás, kik és hányan voltak a kivételezettek (exemptusok), hogyan állítottak helyettest a bevonulni nem akarók vagy nem tudók, miként gondoskodtak a bevonulás alá esők az inszurgens ruházatáról és fegyverzetéről. A folyamat bemutatásában elsőrendű forrásaink az egyes iurisdictionok insurrectionalis iratai, jegyzőkönyvei és kimutatásai, melyek részben saját levéltáraikban, részben a központi hatóságok iratállagában maradtak fenn.

Előbb szóba került, hogy egyes vármegyékben már a felkelés meghirdetése előtt intenzív készülődések folytak. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi Közép-Szolnok vármegyében, ahol Wesselényi Miklós került az inszurgensek élére. Szemben 1790-es évekbeli elkötelezett ellenzéki, Habsburg-ellenes múltjával, id. Wesselényi Miklós politikai és világnézeti magatartásában meredek fordulat következett be, mely az 1800-as években oda vezetett, hogy teljesen szembefordult a napóleoni törekvésekkel, administratorként és nemesi katonai irányítóként vezető szerepet vállalt az erdélyi inszurrekcióban. Már az inszurrekció törvényes meghirdetése előtt összeíratta és egységekbe szervezte a fegyverfogható nemeseket-szabadokat.⁷⁹ Egyik (kviétált császári-királyi tiszt) ellenfelének feljelentése elsősorban éppen Wesselényi önkényeskedésbe áthajló túlbuzgóságát, gyakori indulatos kitöréseit, szinte kegyetlenségbe menő fegyelmezési módszereit vetette szemére, ami a felkelő kismesek, szabadok zsidói gyakorlatoztatása idején jelentkezett és abban, ahogyan a felkelők hazabocsátása után egy állandó „insurgens commando” fegyverben tartása során eljár.⁸⁰ Elhatározását és magatartását talán az is indokolhatta, hogy fiatalkori katonai ambíciói támadtak fel, aminek kielégítéseként reménykedett: a felettes hatóságok őt fogják megbízni az erdélyi nemesi insurrectionalis had fővezérségével. Végül vezéri ambícióit csupán vármegyéje inszurgenseinek parancsnokaként élte ki.

Kemény eszközei kifogásolhatók voltak ugyan, hiszen a hadba vonult nemesek nem voltak a háború és az időjárás viszontagságaihoz hozzászokva, de a hadak útját megjárta

⁷⁸ *Jakab*: 621., 628–629. o.

⁷⁹ *Uo.* 213–214. o.

⁸⁰ *Erd. Gub. Praes. Ir.* 1211/1809.

Wesselényi tisztaban volt azzal, hogy a kiképzés és a fegyelem a katona sikeres alkalmazásának fő feltétele. Közép-Szolnok vármegyében nagyon sok kisnemes és szabad élt, többségük szegény, paraszti sorban tengődő „hétszilvafás,” akiknek nem csak fegyverzete, de ruházata sem volt megfelelő a hadviseléshez. Sokat mond a fenti kimutatásban feltüntetett közép-szolnoki inszurgensek nagy száma (felkelésre kötelezett összesen 2001 főből 202 lovas és 1799 gyalogos), akikből 701 inszurgens (145 lovas és 556 gyalogos) ténylegesen be is vonult.

Élég jól nyomon követhető a Kolozs vármegyéből bevonultak helyzete, készülődése és a nemesi felkelés lefolyása. Itt is sok volt a különböző jogcímenek felmentést nyert nemes, arisztokrata, tisztviselő, lelkipásztor, orvos, tanár stb. Ezek, amennyiben lovas felkelésre voltak kötelezve, megváltásként 200 forintot fizettek.

Endes Ferenc, aki azért kért mentességet „mivel egy fija a háborúban elesett,” korára való tekintettel felmentést kapott ugyan, de „egy lovas zsoldos kiállítására,” egy nemes-asszonyt pedig gyalog inszurgens fegyverbe állítására kötelezték. Egy másik nemes több gyermekére való tekintettel kért felmentést, de felettesei változtatást nem engedélyeztek.⁸¹ Kimutatásunk szerint Kolozs vármegye, ha nem is egészében, de jelentős részben fegyverbe állította az inszurgenseket (a részére törvényileg teljesítendő kvantumból 179 lovast és 606 gyalogot, összesen 795 főt), s végül a gyülekező helyre 206 lovassal és 270 gyaloggal, összesen 476 felkelővel jelentkezett. A fentebb kimutatott számadatokkal nincsenek összhangban azok a számok, amelyeket Kolozs vármegye deputációjának jelentésében találunk, abban ugyanis augusztus 14-én 1827 megvizsgált (lustrán részt vett) nemesről olvashatunk, akik között 158 lovast és 261 gyalogot találunk,⁸² ami összesen 419 fő. Felmerül a kérdés: Kolozs vármegye felkelésre kötelezettjeinek negyedrésze sem vonult volna hadba, illetve a megváltással helyettesítettekkel együtt is csak ilyen alacsony létszámmal jelentkezett?

A nyár elejétől őszi tartó szervezőmunka eredményeképpen Kolozs vármegye inszurgensei összegyűltek és rövidesen készen állottak a táborba vonulásra. Megelőzőleg azonban szemlét tartottak az inszurgensek felett, a gyalogosokét Szamosfalván augusztus 8-13. között. A lustrán egyenként számba vették a bevonultakat, megvizsgálták egyenruhájukat, felszerelésüket és fegyverzetüket.⁸³ Az ünnepélyes eskütételre augusztus 22-én került sor. Az egységek „egyenes linéába állottak és a czuglisták szerént számba vették,” a tisztek kinevezettek és kihirdettek. Miután az egész sereg egybegyűlt és „név szerént ki-ki elészóllítottatott, annak utána egész caréjt formáltak,” középen a tisztek helyezkedtek el, „a büntető törvények felolvastattak és oláh nyelven is megmagyaráztattak,” s a sereg „hittel a törvényekre felesküdtött a zászló alá,” „elsőben a magyarokra nézve magyarul, az oláhokra nézve oláhuul béeskettettek” s szétosztották a katonai törvények példányait. Az „egész felkelő nemes sereg a nemesi karhoz s ranghoz illő szép, jó és mindenekelőtt dicséretes magaviseletre, engedelmességre nógattatott és megintetett.” Másnap, augusztus 23-án délután az inszurgens sereg „rendben vétetettévé indítatott Kolozsvárra.” A gyalogosok a praetorialis ház előtt megkapták a fegyvereket és a patrontáskákat, utána a lovasok Szászfenesre és Lónára, a gyalogosok Gyalura indultak gyakorlatra.⁸⁴

⁸¹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. .101., 157., 160/1809.

⁸² Insurr. 18. cs. sz. n.

⁸³ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 8–13-i bejegyzések.

⁸⁴ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 22–23-i bejegyzések.

Jelentős számú inszurgentst kellett volna kiállítania olyan nagyszámú kismenessel és szabad elemmel rendelkező vármegyéknek, mint Doboka, Belső-Szolnok, Torda, valamint a Kővár-vidék, az eredmény azonban messze elmaradt a várakozástól. Így például Torda vármegye a törvényesen megállapított 921 helyett mindössze 364 inszurgentst adott (218 lovas és 146 gyalogot), de rossz volt a helyzet Doboka esetében is, ahol a megszabott 1030 helyett mindössze 618-at vonultattak be (152 lovas és 466 gyalogot). Még siralmasabb helyzettel találkozunk Belső-Szolnok megyében, ahol 2216 volt a bevonulásra kötelezett inszurgensek száma, ezzel szemben mindössze 888-an voltak jelen a gyülekező központban (120 lovas és a törvényes listán szereplő 2 108-ból csak 768 gyalog). Arányait tekintve nagyon meggondolkodtató a Kővár-vidék esete, ahol a megszabott 1785 inszurgentből mindössze 523 fő vonult be, 6 lovas és 517 gyalog.

Kővár-vidékén, Doboka, Belső-Szolnok és Hunyad vármegyékben az összeírásokban szereplő ezret meghaladó, sőt 2000 fele járó, vagy annál is több kismemes, puskás, szabad nemcsak hogy szegénysége miatt nem tudott fegyveresen-egyenruhásan előállni, hanem valószínűleg az illető iurisdictionok még a kapott segéllyel is képtelenek voltak azokat hadrendbe állítani, s végül részvételük a vártnál jóval alacsonyabb maradt. Hunyad vármegyében az alacsony részvételi arányban bizonyára közrejátszott, hogy ott a francia háborúk óta elégedetlenség, sőt ellenállás, egyes esetekben egyenesen a franciabaráttság jelei mutatkoztak. Ezzel szemben olyan vármegyékben, mint Alsó- és Felső-Fehér, valamint Küküllő, amelyekben vagyonosabb, tehetősebb, előkelőbb nemesség lakott, különösen a lovas nemesi felkelők száma volt jelentős.

Hogy milyen körülmények között is történt az inszurgensek kiállítása, érdekes példát nyújt Alsó-Fehér vármegye esete. Ott 197 lovas inszurgens kiállítását jegyezték fel, ám közülük csak 28 volt, aki a maga költségén kelt fel, 44 „mint tehetetlen, más lován ült fel,” míg a nagy többség, 125 fő, „kész pénzért, contractus mellett és lovával állott ki.”⁸⁵ Ugyanebben a vármegyében egy másik kimutatás szerint az inszurgensek kiállításának feltételei így alakultak: a maga költségén lovon kiállott 16, 100 rénes forint „segedelem-péNZ” mellett kiállott 11 fő; a maga költségén gyalog kiállott 14, 50 rénes forint segélypéNZ mellett kiállott gyalog 117 fő. Az olyan nemes személyek száma, akik maguk helyett lovaszt állítottak, 168 volt, akik pedig gyalogost állítottak, 54 (így jött össze Alsó-Fehér vármegye 195 lovas és 185 gyalog inszurgense).⁸⁶ Hogy mennyire változnak a kiállítottak számadatai, jellemző, hogy később a vármegye már 203 lovassal és 142 gyaloggal szerepelt.⁸⁷

Mondhatni, az inszurgens lovasként való megjelenés valóságos szimbóluma volt a valamire való nemesembernek, gyalog jóformán csak a földhözragadt szegények vonultak hadba. Küküllőre az a jellemző, hogy nagyon alacsony volt a személyesen inszurgáltak száma. A gyalog felkeltek 50 forint segedelem-péNZt kaptak, voltak a lajstromban olyanok is, akik gyalog zsoldos ki nem állításáért 200 rénes forintot fizettek, volt olyan, aki lovat és lovas kikészítésére költséget adott, viszonylag kevés azonban azoknak a száma, akiknek a neve után ott szerepel, hogy „személyesen maga lovával insurgált.”⁸⁸ Olvashatunk olyan kirívó esetről is, mikor egy zsoldos fogadásáért az általánosat messze meghaladó összeget fizetett a nemesúr. Így pl. kiderül, hogy Tóth Ferenc 500 magyar forintért

⁸⁵ Insurr. 11. cs. sz. n.

⁸⁶ Insurr. 11. cs. sz. n.

⁸⁷ Insurr. 13. cs. sz. n.

⁸⁸ Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1809.

„Kováts Bálint zsoldosának szegődött.”⁸⁹ Túri László tanulmányunk elején idézett jóslattal szemben, a kicsiny Felső-Fehér vármegye végül 128 lovas inszurgenssel jelentkezett a contractión.

Különleges helyzet alakult ki a Székelyföldön. Ismeretes, hogy ott a döntő mértékben szabad népesség a határőrség keretébe volt sorozva. A határőrségbe nagy mértékben befolyó székek csak kis számú inszurgenszt állítottak ki (Csík 100-at, Háromszék 300-at), ellenben a nem „szébeli” Udvarhely és Marosszék – igaz, hogy sok vesződés után – meglehetősen sokat (az első 1024-et, az utóbbi pedig 1236-ot). Táblázatunk számadatai a kiállítók vagyoni helyzetére világítanak rá, amennyiben az inszurgensek feltűnően nagy része gyalogos volt. A megváltás személyenként a Székelyföldön is 100 Rft volt, de feltűnően sokan képteleneknek mondták magukat az összeg kifizetésére, mivel általa a „magok és házok népe élelmek fenntartásában nevezetes kárt és romlást szenvednének.” Ezért a főkirálybíró azonnali felülvizsgálatot rendelt el.⁹⁰

A nemesi felkelő hadsereg nagy gondja volt az egységek szakképzett tisztekkel való ellátása. Az egységek szervezeti felépítésben a cs. kir. hadsereg gyakorlatát követték, a tiszteket, altiszteket és tiszteseket viszont nem kinevezés, hanem választás útján maguk az inszurgensek jelölték ki. Kolozs vármegyének két gyalogszázada alakult, mindenik század élére egy kapitányt, egy főhadnagyot, egy alhadnagyot, 2 strázsamestert, négy-négy főkaplárt, alkaplárt és frájttert választottak. Vezetőket választottak a két lovasszázad (eszkadron) élére is: mindeniket két kapitány, két főhadnagy, két alhadnagy vezette, mellettük pedig választottak még egy zászlótartót, két strázsamestert és hat, illetve hét kaplárt.⁹¹ A Gubernium Kolozs vármegye inszurgens serege részére egy hadbíró (auditort), egy számvevőt és egy seborvost engedélyezett.⁹² Nehézségekbe ütközött, hogy az egységek részére felfogadott „újparaszt” (cigány) trombitások 12 Rft-ért nem akartak szolgálni.⁹³

Sok vita támadt a tisztek illetékessége kérdésében. Az egyik fő nehézség onnan származott, hogy a iurisdictionok ragaszkodtak hozzá: saját csapataik saját kebelükből való tisztek által vezetessenek, függetlenül azok felkészültségétől, rátermettségétől. Így például saját egységeik élére a szászok 34 tiszteket választottak. Torda vármegye insurrectionalis tisztjeinek egy része a szolgabírák közül került ki. Voltak köztük pensionatus tisztek is, de azok is nagyrészt rég kijöttek a katonai regulából, vagy nagyon idősök voltak. Nyilván akadtak rátermett, képzett tisztek is, említettük már a veterán huszárkapitány, Wesselényi Miklós példáját. Közép-Szolnok inszurgenseinek egyik tisztje a „mind a török, mind a francia háborúkbán a nemes Splényianum gyalog regimentben s mások felett magát megkülönböztetett, s ugyan azért érdempénzzel megtiszteltetett, sőt a katonai hivatalok grádusán főhadnagyságra promováltatott, de a vitézkedésben sok sebektől s egyéb romlásoktól meggyengítettett és sok romladozások miatt pensioval nyugalomra bocsájtott Székely Lázár” volt.⁹⁴

Hivatásos tiszteken kívül határőrök is részt vettek az inszurgensek kiképzésében. Tudunk azonban esetet, mikor a melléjük rendelt székely határőrkatonákat a felkelt ne-

⁸⁹ Insurr. 13. cs. 313/1809.

⁹⁰ Erd. Gub. Praes. Ir.861/1809.

⁹¹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 220/1809.

⁹² Kolozs Vm. Ins. Jkv. 975/1809.

⁹³ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 897/1809.

⁹⁴ Erd. Gub. Praes. 1211/1809.

mesek nem fogadták el.⁹⁵ Mikor az inszurgensek megyéjükből a gyülekezőhelyekre vonultak (Deés, Nagyenyed, Beszterce), élükre „stabilis tiszték” (azaz hivatásos tiszték) rendeltettek, akik a katonaság inspekciónját és igazgatását végezték, s akiknek beosztottjaik „megkiváncsolt engedelmességgel tartoztak.”⁹⁶ Még az insurrekció tartamának utolsó időszakában is folyt a levelezés az Erdélyi Gubernium és a király között a vezénylő tiszték ügyében. A király közölte a nemesi felkelő sereg élére állított 30 tiszt nevét. Az Erdélyi Gubernium azonban csak Wesselényi Miklós ezredesi és Rétsei Ádám alezredesi kinevezését fogadta el, arra hivatkozva, hogy a nemesi sereg vezetésére csak „indigénákat” (idevalókat, honosítottakat) lehet kinevezni. A kérdés végül is függőben maradt.⁹⁷ Vita folyt a vezényszó felől is. Az inszurgens tábor feloszlata előtt nem sokkal a Gubernium átírt a Generalcommandónak, hogy a vezénylés az inszurgenseknél anyanyelven folyjék, másrészt, hogy idegen tiszték csak a kiképzés idején irányítsák őket.⁹⁸

Kulcsfontosságú vezető tisztségekbe kerültek arra érdemes katonaviselt tiszték is, mint például id. Wesselényi Miklós báró és Szentkeresztzi Zsigmond báró, mindkettőjüket lovasezredek parancsnokává választották. Az alsóbb tiszti helyeket azonban leggyakrabban főrendűek és jómódú nemesek fiai töltötték be, nemegyszer egyenesen gyermekifjak. Jellemző példa az emlékiratszerző Újfalvy Sándor esete, aki tiszti kinevezéséről így számol be: „Én akkor Enyeden tanultam 17-dik évemben; megyém közgyűlésén szótöbbséggel főhadnaggyá választatám, de az eloszlás után visszamenék az iskolába s másfél évig jártam még azután a magosb tudományokat.”⁹⁹

Id. Wesselényi Miklós arra számított: végre elnyeri az ország generálisának tisztét, de Bécsben nem támogatták a volt diétai reformistát, s Erdélyben nem létezett olyan ellenzék, mely őt jelölje. A katonai felkészültsége és az insurrekció szervezésében elért eredményei miatt esélyesnek tekintett Wesselényi a mellőztetés láttán sértődötten vonult félre,¹⁰⁰ elégtétel lehetett azonban a számára, hogy fia, Miklós a közép-szolnoki lovasság élére került. Ismét a szemtanú Újfalvy Sándort idézzük: „Másszor Wesselényi gyöngéledő egészsége miatt kénytelenítetven honmaradni, a középszolnoki nemes felkeltekkel tizenhárom éves fiát küldé Nagykárolyba: felsőbb rendeletre a szomszéd megyék felkeltjei is mind oda huzatván össze. A középszolnoki 300 lovasból álló dandárt az ifjú Miklós vezénylő, egy hétig naponta hadigyakorlatokat tartván ott velők.”¹⁰¹

Újfalvy megjegyzése, hogy id. Wesselényi Miklós betegsége miatt a közép-szolnoki lovassági egység vezetését fiának adta át, mindenesetre meggondolkoztató és rávilágít az insurrekció tisztikara kiválasztásának kérdésére. Noha nem vitás: az ifjabb Wesselényi Miklós már gyermekkorában kiváló tulajdonságokkal tűnt ki, bátorsága és lovaglási készsége közismert volt, mégis vitatható, hogy hadi ismertetekben és tapasztalatokban még teljesen járatlan ifjúként alkalmas volt-e a rábízott feladatok teljesítésére? Megítélésünk szerint Újfalvy Sándor és ifj. Wesselényi Miklós inszurgens-seregben betöltött katonai szerepe a nemesi sereg tisztikarának egyik legnagyobb hiányosságára mutat rá, arra, hogy a tisztikar tagjainak kinevezésében és kiválasztásában nem a katonai

⁹⁵ Torda Vm. Lvt. Ir. 693/1809.

⁹⁶ Torda Vm. Lvt. Ir. 368/1809.

⁹⁷ *Jakab*: 627. o.

⁹⁸ *Insurr.* 13. cs. sz. n.

⁹⁹ *Újfalvy*: 126. o.

¹⁰⁰ *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Budapest, 1965. 27. o.; Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. *Váczy János*. I–XXI. k. Budapest, 1890–1911. VI. k. 475. o.

¹⁰¹ *Újfalvy*: 59. o.

képzettség, a felkészültség döntött, hanem a rendi és társadalmi rang. A rájuk bízott hadi tisztségek tekintetében a nevezettek természetesen nem voltak egyedül, hiszen hasonló szempontok magas rangok és tisztségek szétosztásakor is érvényesültek. Az erdélyi inszurgensek egyik legfontosabb tisztje, dandártábornoki rangban, a gubernátor fia, ifj. Bánffy György lett. Az alacsonyabb és felsőbb rangú tisztek között lehettek és voltak bátor, harcra termett vezetők, csakhogy a hadtudomány fejlődésének adott fokán már magasabb fokú szakismeretekre volt volna szükség.

Gondot jelentett a vezényleti nyelv is. A cs. kir. sor- és határőrezredekben a német vezényszó járta, a nemesség azonban a maga részéről felkelői részére a magyart szerette volna rendszeresíteni. Erdélyben készült is a felkelő gyalogság számára magyar nyelvű szabályzat (*A Szolgálat Regulamentuma az Erdélyi Felkelő nemesség Gyalogságának számára közönségesen. Kvár 1809.*) A szabályzat kitűnik szövege szép tiszta nyelvének helyenként érvényesülő erdélyi zamatával.¹⁰² A központi osztrák kormányzat azonban inkább a latin mellett tette le a voksot. A vármegyékbe *more patrio* kiküldték a latin nyelvű katonai-gyakorlati és fegyelmi szabályzatot (*Regulamentum militare*).¹⁰³ A nemesi demokrácia és az inszurrekció hatékonysága érdekében Erdélyben jellemző módon a vármegyei tisztségviselők román nyelven is megszólították az inszurgensek közt jelentős számban jelen lévő román kismaneseket, a felkelés jelentőségére és saját nemesi-hazafiúi kötelességekre figyelmeztetve őket.¹⁰⁴

5. Fegyverzet és felszerelés

A felkelőket természetesen megfelelőképpen ki kellett állítani, fegyverzettel, ruházattal, felszereléssel ellátni, és szolgálatukért zsolddal fizetni. Csak a szervezés során derült ki, hogy egy katonának mi mindenre van szüksége a táborozáshoz és harc képesség biztosításához. Mivel – Petőfi képével élve – a fogason függő, rozsdamarta kard használatát már régen túlhaladta a történelem, a modern harcászat és haditechnika, 1809-ben az inszurgenseknek mindenekelőtt lőfegyvert kellett biztosítani, arról nagyjából az a kincstárnak kellett gondoskodnia, az egyéb szükségességeket pedig az erdélyi iparnak és kereskedelemnek kellett szállítania. Az emberállomány kiállítása után tehát elsőrendű feladatnak a fegyverellátás mutatkozott. Jakab Elek említi, hogy Napóleon Bécsbe történt bevonulása után híre terjedt Erdélyben: a király 15 000 fegyvert küldött az erdélyi inszurrekció számára. Ha a hír túlzott volt is, kétségtelen, hogy a szervezés hónapjaiban az erdélyi felkelők részére az Erdélyi Gubernium 7 781 puská és 836 pisztoly kiosztásáról rendelkezett. A gyulafehérvári fegyverraktár 8 900 lőfegyvert küldött, de mivel a gyalogos inszurgensek létszáma csak 6 336 volt, 2 572 fegyvert visszakívánt.¹⁰⁵

¹⁰² Markó Árpád: A magyar katonai nyelv fejlődése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1959. 2. sz. 315. o.

¹⁰³ Nyomatott Oklevelek Gyűjteménye. 1382. Bécs 1809. jún. 7. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára megőrzésében).

¹⁰⁴ Egy ilyen román nyelvű beszéd Gyarmathi Sámuel által írt fogalmazványa megmaradt és meg is jelent. A beszédet minden valószínűség szerint Bethlen Elek gróf tartotta, aki az erdélyi felkelő sereg főparancsnoka mellett hadsegédként szolgált (v. ö. Csetri Elek – Dani János: Gyarmathi Sámuel életrajzához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1972. 2. sz. 341–353. o.).

¹⁰⁵ Jakab: 621., 628–629. o. A szerzőnél szereplő számítás nem helyes, mert az átadott fegyverek és az inszurgensek száma közti különbség nem 2 572, hanem 2 564.

A szervezés stádiumában a vármegyék a biztonság kedvéért valószínűleg nagyobb számú fegyverről akartak gondoskodni, mint amennyire a valóságban szükség volt, s a bevonultak vártnál kisebb száma tovább csökkentette a fegyverszükségletet. Id. Wesselényi Miklós Közép-Szolnok lovas inszurgensei részére a következőket kérte: 200 „karabint” (azaz karabélyt), 200 lódingot, 200 párpisztolyt tokkal, azon kívül 100 vasas kardot és 100 kantárt igényelt, noha 1809 szeptemberében a megye táborba vonult lovasága csak 150 főnyi volt. Wesselényi a gyalog inszurgensek részére 1600 puskát, 1600 bajonétot, 1600 bajonétszíjat és 1000 patrontáskát kért, holott a hadba vonult közép-szolnoki inszurgensek száma messze elmaradt az ezertől.¹⁰⁶ Lázár János főbíró a hunyadi lovas inszurgensek részére mindjárt a szervezés elején, május 28-án 64 kurta karabint, 563 párpisztolyt, 250 kardot, a gyalogság számára pedig 809 bajonétes puskát, 90 kardot és számos más katonai felszerelést kért.¹⁰⁷ A felszerelés Kolozs vármegyében is intenzíven folyt, hiszen annak elszámolásában 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 1 kengyelvas, 161 kardszj, 1696 csat, 139 kard és 68 pár csizma szerepel.¹⁰⁸

Jóllehet a gyalogsági fegyverekkel való ellátottság biztosítva volt, a lovas inszurgensek lőfegyvereinek kérdése megoldatlan maradt. A korabeli forrásokban méltán hallunk olyan panaszokat, hogy a lovasság számára nem voltak megfelelőek a hosszú gyalogsági puskák. Számukra rövid lőfegyverekről, karabélyokról, illetve pisztolyokról kellett volna gondoskodni, azokban azonban hiány jelentkezett. Ezért Torda vármegye tisztsége olyan határozatot hozott, hogy azok, akik lőfegyverrel vonulnak be, mindjárt káplárnak neveztetnek ki, s akik „gyönyörködtetésre szolgáló stuttzokat” (rövid, lovassági puskájukat) a haza védelmére felajánlják, ő vagy a kapitányok jelölik ki, hogy kik is kapják meg azokat az inszurgensek közül.¹⁰⁹ Efféle rövid fegyvereket a szórakozásból vadászgató nemesek közül sokan birtokoltak, csakhogy a személyesen nem inszurgálók nem szívesen mondtak le kedvenc puskájukról. Márpedig az inszurgens lovasok jó részének nem volt ilyen könnyű lovassági lőfegyvere. A Wesselényi által közép-szolnoki lovasai részére benyújtott fegyverigénylései közt is olvashatunk a „karabinokról.” A másik hiánycikk a rövid kard volt, melyből Kolozs vármegye 34 darabot igényelt inszurgens tisztjei részére.¹¹⁰ Marosszék állandó bizottmánya még a szervezés elején, egyebek mellett, 150 kardvasat és 1500 bajonéthüvelyt kért.¹¹¹ Alsó-Fehér vármegye 139 kardot és 161 kardszíjat igényelt lovas felkelői számára.¹¹²

A felkelők egységei a gyalogosoknak szükséges lőfegyvereket úgy látszik, általában meg is kapták. Így például Pénteki László főhadnagy, Torda vármegye alsó-kerületi gyalogszáradának parancsnoka már június 30-án átvette egysége számára a szükséges fegyvereket (220 hosszú puskát, ugyanannyi patrontáskát, szíjakkal, hevederekkel együtt és 70 pár pisztolyt, s a lőfegyverekhez szükséges 21 és fél font puskaport).¹¹³ A vármegye felső-kerületének biztosa 120 puskát és 34 pár pisztolyt vett át.¹¹⁴ Az insurrectionalis

¹⁰⁶ Erd. Gub. Praes. Ir. 530/1809.; *Sándor Imre*: i. m. 11–17. o.

¹⁰⁷ Erd. Gub. Praes. Ir. 521/1809.

¹⁰⁸ *Insurr.* 13.cs. sz. n.

¹⁰⁹ Torda Vm. Lvt. Ir. 864/1809. V. ö. az Erdélyi Gubernium 7501/1809. sz. rendletével.

¹¹⁰ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 28-i bejegyzés.

¹¹¹ Erd. Gub. Insurrectionalia. 15. cs. Marosszék insurrectionalis bizottmányának jegyzőkönyve. 1809. júl. 28.

¹¹² *Insurr.* 13. cs. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custosa. 1809. szept. 20.

¹¹³ Torda Vm. Lvt. Ir. 556/1809.

¹¹⁴ Torda Vm. Lvt. Ir. 736/1809.

iratok közt 1809. szeptember 24-ről elszámolást találunk 808 puskáról és 585 patrontáskáról; Alsó-Fehér 150 puskával és 150 patrontáskával, Kolozs vármegye 200 puskával és 174 patrontáskával, Aranyosszék 100 puskával és 150 patrontáskával számol el.¹¹⁵ Katona Zsigmond, Kővár-vidék főkapitánya azt jelenti, hogy iurisdictionójában 250 puska található, de még vagy 400 kellene. Mintegy 1800-an volnának felkelésre kötelezve, de mivel sok az öreg, a túl fiatal, beteg, golyvás, 1000-nél kevesebb alkalmas fegyverviselésre.¹¹⁶ A nagyszámú felkelő kiállítására köteles Marosszék 1809. július 28-án 1500 bajonéthüvely, 150 kardszj, 1500 borjúbőr tarisnya, majd kardvas iránti igényt nyújtott be, augusztus 13-án pedig 1300 puskát kért.¹¹⁷

Természetesen a lőfegyverek kezeléséhez érteni kellett, az inszurgensek egy részének kezében pedig soha nem járt puska és semmiféle katonai kiképzésben nem részesült. Meg kellett tehát tanulni a puska használatát, a technikai ismeretek mellett a célzás tudományát, ami annál nehezebbnek bizonyult, mert a lőfegyverek nem egytípusúak voltak, sőt hibás is jócskán akadt közöttük. Kolozs megye például a nemesi felkelés csúcspontján is amiatt panaszkodik, hogy az egységei „némely osztályában lévő fegyverek igen nehezek, némelyek pedig igen rosszak, később pedig egyenesen arról, hogy a gyalogság fegyverei majdnem mind hibásak.”¹¹⁸ Részben a fegyverek tökéletlensége, részben az inszurgensek hadi felkészületlensége okozhatta, hogy a Kolozs vármegyei bizottmány nem mert éleslövészetre puskaport kiutalni az inszurgens gyalogosok részére. A határozat úgy szólt, hogy az alakulat „arra nem lévén alkalmas, hogy tüzeljen, tehát a szerencsétlenség elkerülésére puskapor nem adattatik.”¹¹⁹ Emlékeztetőül csak annyit: ez szeptember végén történt, körülbelül egy hónappal azelőtt, hogy az inszurgenseknek Kolozs megyéből a deési gyülekezőhelyre kellett indulniuk.

Nem kevés gondot okozott a felkelők karddal és bajonéttal való ellátása. Láttuk, hogy a lőfegyverek biztosítva voltak, de a gyalogsági fegyverekhez nem kaptak bajonétot, s arról a vármegyei bizottságoknak kellett gondoskodniuk. Nemkülönbben a hadfiaknak szükséges ruházatról, lábbeliről, csákóról, kulacsról, egészségügyi ládáról, gyógyszerről és egyéb felszerelési tárgyakról is. Néhány adattal rávilágítunk arra, hogy közelebről mik voltak a szükségesegek és hogyan biztosították azokat.

A tízezres nagyságrendű hadsereg ellátására olyan mennyiségű ruházatra volt szükség, hogy annak előállítására nem volt elegendő a céhműhelyek kapacitása. Azért például Kolozs vármegye két gyalog- és két huszárszázada ruházata készítésére a szervezők augusztus 13-án azt kérték a családtól, hogy „a gróf Rhédei háznak azon részét, melyben eddig bál tartatott, az inszurgensek ruhájok megdolgoztatására általadattatni méltóztassék.”¹²⁰ Az alsóneműt (két inget és két alsónadrágot) az inszurgens hozta magával. Az egyenruha elkészítésére olyan mennyiségű és egyszínű ruhaanyagra, posztóra volt szükség, hogy a boltokban való készletek számbavételére Kolozs vármegyében a szolgabírákat kérték fel.¹²¹ Később 6 400 forintot ki is utaltak „harisnya fejrő posztók és sűrke condra posztó” vásárlására, csakhogy a kolozsvári boltokban sem egyik, sem másik nem volt kapható. Felhatalmazták hát a bizottmányt, hogy Besztercén vásároljanak

¹¹⁵ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 24-i bejegyzés.

¹¹⁶ Erd. Gub. Praes. Ir. 577/1809.

¹¹⁷ Insurr. 15. cs. ad 6445.

¹¹⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 525., 651/1809.

¹¹⁹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 753/1809.

¹²⁰ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 99/1809.

¹²¹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 102–103/1809.sz.

1200 sing abaposztót, 600 sing fehér harisnya- és 12 000 sing szürke condra posztót.¹²² Közép-Szolnok megyében – mivel az inszurgensek egy része nem akart fehér nadrágba öltözni, Wesselényi pedig kéket szeretett volna – abban egyeztek meg, hogy közönséges darócposztóból készült fehér, illetve kék nadrágot viseljenek.¹²³ A ruhaanyagok beszerzése nem mehetett mindig a legsimábban, mert az év utolsó napján az inszurgensek számára vásárolt holmik „elvételéről” olvashatunk.¹²⁴

Alsó-Fehér vármegye jegyzőkönyve is érzékelteti a készülődés méreteit és gondjait, mikor 2 879 5/8 sing posztó, 35 sing veres flanel és 2 183 sing vászon elszámolását rögzíti. Külön felsorolja a lovasság szükségleteit, s abban a legfontosabb ruhaszükséglet sorában 105 huszármente, 88 huszáruijas, 100 huszárnadrág és 106 huszárköpeny szerepel.¹²⁵ A sok száz báránybőr iránti igény emlegetése felveti a felkelők téli ruházattal való ellátásának kérdését is, ami újabb kihívást jelentett a költségvetés számára.

A szövegekből kiviláglik, hogy a Kolozs vármegye gyalog inszurgenseinek egyenruhája fehér, illetve szürke színű volt, a lovasságé ellenben piros lehetett, mert 170 sing „veres posztó” vásárlásáról olvashatunk. A lovasok ruházata, úgy látszik, el is készült, mert szeptember 9-én kiosztották a legénység között, sőt később a visszamaradt köntösöket és mundérokot az inszurgensek után küldték a gyülekezőhelyre.¹²⁶ Ez azt jelenti, hogy a contractióra vonulás pillanatában egyes inszurgensek ruházata még hiányos lehetett. Sőt Alsó-Fehér vármegyében olyan kirívó példával találkozunk, hogy az inszurrekció végén a 109 hadbavonult gyalogosok közül 7-nek nem volt csákója, 5-nek köpönyege, 3-nak pedig kapuja vagy dolmánya, de több más ruházati és felszerelési eszközben is hiány mutatkozott.¹²⁷ A ruházat jelentős összegbe került, azért az inszurgensek nagy része „segédlem-pénzből” kapott egyenruhát. Az viszont az anyagi állapotokra vet fényt, hogy ruházatok biztosítására még a gyalogos inszurgens tiszték is pénzügyi segítséget kértek.¹²⁸

A mesteremberek a felszerelést-ruházatot gyakran hitelben készítették, csakis így érhető, hogy a szabók, csizmadiák, gombkötők, szíjgyártók, nyergesek és más mesteremberek jóval azok leszállítása után kérték készítményeik árának megtérítését.¹²⁹ Kétségtelen, hogy az inszurgensek felszerelése a törvényhatóságoknak jelentős költségbe került.¹³⁰

¹²² Kolozs Vm. Ins. Jkv. 270., 328/1809.

¹²³ Erd. Gub. Praes. Ir. 102/1809.

¹²⁴ Erd. Gub. Praes. Ir. 1362/1809.

¹²⁵ Az elszámolás részletezésében található még 105 mentekötő, 5 1/8 sing viaszosvászon, 189 vitézkötés, 441 csákóra való rózsza, 200 sing „borítás,” 4 350 sing kötéses zsinór, 100 sing lapos zsinór, 80 sing sodrás, 105 rendbéli mentegomb, 308 kaputgomb, 1934 lovassági nadrággomb, 8 tucat pikkegy, 20 marhabőr, 256 fekete báránybőr, 288 fehér báránybőr, 1695 csat és karika. A lovasság szükségletei között a főszevegben említettek kívül olvashatunk még 53 Reithosen (lovaglónadrág), 130 miszli, 73 mundli zsák, 100 tarsoly, 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 161 kardszíj, 1695 csat, 139 kard, 68 pár csizma, 49 nyeregtakaró, 89 pisztolytok, hozzá 80 szíj, 22 nyeregzserszám, 70 kantár, 129 kötőfék, 20 szügyelő, 25 heveder, 23 lekötő, 48 kengyeliszíj, 62 farmatring, 28 kötőfékszár igényléséről, a gyalogság részére pedig kiegészítőleg felsorolattik 103 gyalog kaput, 97 gyalog lájbi, 100 gyalog nadrág, 101 gyalog köpönyeg is. Insurr. 13. csomó. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custodia. 1809. szept. 20.

¹²⁶ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 408., 522., 911., 932/1809.

¹²⁷ Insurr. 11. cs. Vizsgálási Lajstrom. 1810. febr. 20.

¹²⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 527/1809.

¹²⁹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. nov. 11-i bejegyzés.

¹³⁰ Mutatványul álljon itt Marosszék egy lovas inszurgensének felszerelésére fordított összeg: mente – 30 Rfl 30 1/2 kr, ujjas lájbi – 44 Rfl 20 kr, nadrág – 10 Rfl 2 1/4 kr, fehér köpeny – 39 Rfl 10 kr, csákó – 6 Rfl 1 3/4 kr, csizma – 8 Fl 30 kr, patrontáska – 6 Rfl 30 kr, kard – 9 Rfl 41 kr, tarsoly – 4 Rfl 47 kr, nyeregzserszám mindenestől – 58 Rfl 45 5/8 kr, lovas inszurgensek „öltözete” – 205 Rfl 11 kr. Ha kevesebb is volt, nem tekinthető jelentéktelennek az, amit a gyalogosokra fordítottak. Ime: csákó – 4 Rfl 34 3/4 kr, kurta ujjas kaput – 18 Rfl 57 3/4 kr, ujjatlan lájbi – 7 Rfl 15 kr, köpeny – 26 Rfl 19 kr, csizma megpatkolva – 8 Rfl 15 kr;

A nemesség számára presztízskérdés volt, hogy felkelő seregük szépen, mutatósan felöltözve és felszerelve álljon ki a hadiszemlére; a vezető réteg sokat adott arra, hogy az inszurgenseknek „micsodás fegyvere, köntöse” legyen. A Kolozs megyeiek gyalui és szászfenesi szemlélén látottak alapján a deputáció jegyzőkönyve kiemeli, hogy az inszurgensek „igen jól és csinosan kiöltöztetve” álltak ki.¹³¹ A jó fegyverzet, valamint a hasznos és mutatós felszerelés és ruházat magukat az inszurgenseket is önbizalommal töltötte el.

Egy hozzávetőlegesen 10 000 főnyi hadsereg ellátására nem volt felkészülve az erdélyi polgári igazgatás. Az inszurgenseknek volt ugyan hazulról néhány napi élelme, azután azonban nehezebb napok vártak rájuk. Az inszurgens vezetők-tisztek járatlanok voltak az ellátási feladatokban, mint ahogyan az élelmiszert biztosítani hivatott törvényhatóságok is. A katonai egységek transzportjait azelőtt is ezek a polgári hatóságok látták el élelemmel, de az ilyen nagyságrendű fegyveres erő részére nélkülözhetetlen kenyér, hús és más szükségesegek biztosítása gyakran meghaladta erejüket. Bevett szokás szerint a törvényhatóságokat előre értesítették, hogy milyen létszámú a területükön átvonuló katonaság és hány ló ellátásáról kell gondoskodniuk. 1809-ben is ez történt. Ennek rendjén az erdélyi tartományi főbiztosság augusztus 31-én arra kérte Marosszék tisztségét, hogy gondoskodjék a területén átvonuló 3 000 főnyi, Felső-Fehér és Küküllő vármegyei, valamint Fogaras-vidéki inszurgens ellátásáról.¹³² Az Erdélyi Gubernium számadó listáján 1809. szeptember 25–30. közötti dátummal az inszurgenseknek kiadott 919 portio kenyérről olvashatunk.¹³³ A hosszasan elhúzódó gyülekezés, állomásoztatás és átvonulás jelentős terhet rótt a vármegyékre. Amikor sereg még gyülekezőben volt, emberállománya számára a szükséges prófuntmennyiséget a kolozsvári sütőház biztosította, húsellátásra pedig mészárszéket állítottak fel a városban.¹³⁴ Alsó-Fehér vármegye hasonló célokra 2 732 portio zabot és 4 606 portio szénát szolgáltatott ki az inszurgens lovasságnak.¹³⁵ 1809 végére az Alsó-Fehér vármegye által a parasztközségektől beszerzett és az inszurgens-seregnek kiszolgáltattott 41 409 portio zab és 37 621 portio széna fejében 16 966 Rfl kifizetése szerepel.¹³⁶ Nyilvánvaló, hogy az egész gyülekező felkelő sereg ellátása sokkal nagyobb ellátási gondokat vetett fel, még akkor is, ha a szállításra alkalmas társzekerekről a „militaris status” gondoskodott.¹³⁷

Vitatott kérdés volt a zsold fizetése és mértéke. A zsold a hadba vonult inszurgenseknek éppen úgy járt, mint a cs. kir. hadsereg sorkatonáinak. A szabályozás szerint azonban az inszurgens a sorkatonára zsoldjának csak a felét kapta s annak kifizetése is késett. „Pénzbeli zsoldjuk elmaradása miatt Kolozs megye felkelői már augusztusban „nagyon zúgolódnak” – áll a jegyzőkönyvben,¹³⁸ kifizetését augusztus 28-ra ígérték, addig pedig a permanens bizottság a „szükséges vigyázatot” ajánlotta, hogy „valami rendellenes ne történjen.”¹³⁹ Mondanunk sem kell, hogy a nem egész, hanem félzsold miatt az inszurgen-

egyéb szükségességekkel együtt az egy gyalogos inszurgensre fordított végösszeg 73 Rfl 32 3/4 kr–t tett ki (a Rfl a rénes forint, a kr pedig krajcár rövidítése). Hangsúlyozzuk, hogy mind a lovasok, mind a gyalogok esetében egy inszurgensről van szó, a széknek pedig nagyszámú felkelőt kellett felszerelnie.

¹³¹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 26.

¹³² Insurr. 15. cs. 1700/1809.

¹³³ Insurr. 16. cs. Az Erdélyi Gubernium 5 246. sz. rendelete.

¹³⁴ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 106/1809.

¹³⁵ Insurr. 11. cs. sz. n.

¹³⁶ Insurr. 11. cs. sz. n.; Alsó-Fehér Vm. Insurr. Jkv. Nagyenyed, 1809. dec. 23.

¹³⁷ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 896/1809. okt. 1.

¹³⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 274/1809. aug. 26.

¹³⁹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 285/809. aug. 26.

sek elégedetlenek voltak, Kolozs megye állandó bizottmányának szavai szerint a felkelők „nagyon elégedetlenek és megmozdulásra hajlandók.”¹⁴⁰ A „hópénz” ki nem fizetése miatt a marosszéki inszurgensek november elején „békétlenkedtek.”¹⁴¹ Megoldásként a Kolozs megyei bizottmány ezért azt javasolta, hogy szükséges „a zürzavarnak és lázadásnak eltávoztatására a nemes inszurgenseknek egész zsoldot adni.”¹⁴²

6. Felvonulás a contractióra

Ha a tavasztól őszelig eltelt hónapok az erdélyi nemesi sereg szervezésével és felszerelésével teltek el, szeptember végén megtörtént az egységek gyülekező helyének kijelölése és a hadak felvonultatása, összegyűjtése.

Az egyes vármegyék egységeit ünnepélyes búcsúztatással bocsátották a hadak útjára. Pontos leírásunk maradt Kolozs vármegye inszurgenseinek ünnepélyes búcsúztatásáról. Itt a katonai gyakorlatok egy hónapig tartottak. Az összegyűjtött, felfegyverzett és felszerelt gyalog inszurgensek mustrája szeptember 24-én történt Gyalun, a két lovas-eszkadroné pedig a következő napon Szászfenesen. Annak megtörténte után a kolozsvári Nagypiacon (a mai Fő téren) szeptember 27-én megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés. „Illendő fordulások és az egész megalégedésig való fegyverforgatások és gyakorlások után” néhány válogatott lovas és gyalog a praetoriális házhoz ment a zászlók átvételére, a tisztek pedig a főispánnal együtt a templomba mentek. Az istentisztelet után „mind a két zászlók felszenteltettek és a vezéreknek általadattak, végre a künn egyenes sorban álló lovas és gyalog seregek is megszenteltettek és megáldattak” Mártonfi József római katolikus püspök által, aki beszédet intézett hozzájuk. A Szent Mihály plébániatemplom előtt megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés és átadás. A nemesi sereget Mártonfi püspök megáldotta, majd beszédet intézett hozzájuk. Kemény Ferenc báró, a vármegye főispánja, a bécsi udvar képviselőjéhez, Miksa főherceghez, az erdélyi inszurgens-sereg főparancsnokához intézte szavait, az pedig ugyancsak beszédben válaszolt. Végül a főispán a felkelőkhöz fordult: „Felséges Urunknak és egész monarchiánknak körülállása, csaknem minden országnak veszedelemre hanyatló állapota, régi, őseinktől szerzett hasznos törvényeink és azokban helyezettett nemesi szabadságunk elrontására való igyekezete és törekedése az tudva való ellenségnek, arra kényszerítenek és azt az elkerülhetetlen szükséges módot parancsolják, hogy mindazokat az drága és megbecsülhetetlen kincseket fegyveres kézzel kéntelenítettünk megoltalmazni.” Felhívta az inszurgenseket, hogy példásan viselkedjenek, „nemesi tetteket” vigyenek véghez, ne feledjék, hogy nem zsoldosok, hanem „hazájokért, szent törvényeik és szabadságaik fenntartására fogtak fegyvert.” Isten áldását és „bátor szívet” kívánt nekik és azt, hogy borostyánkószorúval térjenek vissza zászlóik alatt. Végül engedelmességre és bátorságra szólította fel az inszurgenseket a győzelem kivívása érdekében.¹⁴³ Az indulást szeptember 25-re tervezték ugyan, de végül, kis késéssel, szeptember 27-én indult útnak a Kolozs megyei nemesi felkelők két lovas- és két gyalogszázada.

¹⁴⁰ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 543/1809.

¹⁴¹ Insurr. 13. cs. Marosszék Ins. Jkv. 1809. nov. 2.

¹⁴² Kolozs Vm. Ins. Jkv. 350/1809. aug. 30.

¹⁴³ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 840/1809.

A hadvezetés három gyülekezőhelyet jelölt ki, mégpedig Deést, Nagyenyedet és Besztercét. Mielőtt ezekben a központokban összpontosultak volna, előzetesen más, nagyobb városokban gyülekeztek a iurisdictionok inszurgensei, így például Marosvásárhelyen. A három gyülekezőhelyre összpontosított erők dandárokat képeztek. E dandárok–központok szerint a nemesi hadsereg így oszlott meg: a Deésre összpontosított I. dandárhoz az 1. lovasezred 743 és az 1. gyalogezred 2 602 inszurgense tartozott (összesen 3 345 felkelő), a Nagyenyeden állomásoztatott II. dandárba a 2. lovasezred 860 és a 2. gyalogezred 1254 inszurgense (összesen 2 114 felkelő), végül a Besztercére összevont III. dandárhoz a 3. lovasezred 1010 és a 3. gyalogezred 2 703 inszurgense (összesen 3 713 felkelő).¹⁴⁴ Hogy a legnagyobb létszámú és legerősebb dandárt Besztercére összpontosították, talán azzal függhetett össze, hogy ez volt legközelebb az orosz birodalom határához, melynek uralkodója akkoriban Napóleon szövetségésének számított.

Ismerjük az egyes dandárok regionális összetételét is. Tudjuk, hogy az I. dandár 1. gyalogezrede három zászlóaljából állott. Az 1. zászlóaljba sorolták Kolozs megye 2 és Belső-Szolnok megye 4 századát, a 2. zászlóaljba Doboka megye 3 és Kővár-vidék 3 századát, míg a 3. zászlóalj csak négy közép-szolnoki századot foglalt magában. Az I. dandárba tagolt 1. lovasezredhez két lovasosztály tartozott, az 1. osztály 1. századát a krasznaiak alkották, míg a 2.-at közép-szolnokiak; a 2. osztály mindkét századát Kolozs megye inszurgensei adták, míg a 3. osztály két századát a Torda vármegyéből származók.

A II. dandárba sorolt 2. gyalogezred 1. zászlóalja 1. századának állományát Alsó-Fehér, a 2.-ét Torda, a 3.-ét Zaránd, a 4.-ét és 5.-ét Hunyad, a 6.-ét pedig Küküllő megye szolgáltatta. A 2. zászlóalj 1. századát a Fogaras-vidék, a 2.-at Aranyosszék, a 3-6. századot pedig Udvarhelyszék állította ki. A II. dandárba sorolt 2. lovasezred 1. osztályának két századát Hunyad, a 2. osztály 1. és 2. századát Alsó-Fehér vármegye és Aranyosszék adta, míg a 3. osztály állománya Udvarhelyszékről került ki.

A III. dandárhoz tartozó 3. gyalogezred mindössze három zászlóaljából tevődött össze. Az 1. zászlóalj mind a hat százada marosszékiekből került ki, a 2. zászlóalj hat százada pedig a szász natio embereiből, a szászok adták a 3. zászlóalj hat századát is (szám szerint a szász natióból származó felkelők száma 1945-re rúgott). Végül a III. dandár 3. lovasezredét négy lovasosztály alkotta. Az 1. osztály 1. századát Alsó-Fehér vármegye adta, míg a 2.-at a szász nemzet; a 2. osztály 1. századát Marosszék szolgáltatta, a 2.-at pedig Csíkszék. A 3. osztály 1. századát Küküllő vármegyéből hozták, a 2.-at pedig Fogaras vidékéről. Végül a 4. lovasosztály mindkét századát háromszékiek alkották.¹⁴⁵

A többzezres létszámú dandárok állományának befogadására a kijelölt, viszonylag kicsiny városok nem mindig voltak képesek, ezért az inszurgensek egy részét falvakban szállásolták el. A Besztercéhez tartozó lovasság egyenesen Bátosra települt. Ugyanakkor a hadvezetés az inszurgens-egységekkel hadmozdulatokat, fegyver- és menetgyakorlatokat végeztetett. Így a besztercei dandár lovas- és gyalogegységei december 2-án Nagynyulason és Örményesen, december 8-án pedig Bátoson végeztek hadgyakorlatokat.¹⁴⁶

A csapatok mintegy fél évig voltak fegyverben, mígnem az uralkodó 1810. február 10-ével feloszlatta a nemesi felkelő sereget.¹⁴⁷ Akkorra azonban az insurrectionalis haderő létszáma már erősen megcsappant s jóformán a felbomlás állapotába jutott.

¹⁴⁴ Sándor Imre: i. m. 10–17. o.

¹⁴⁵ Uo. 10–17. o.

¹⁴⁶ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1284/1809.; Insurr. 13. cs. sz. n. Marosszék Ins. Jkv.

¹⁴⁷ Jakab: 633. o.

Ki kell térnünk a nemesi felkelés anyagi hátterére is, annál inkább, mert Erdélyország a birodalom egészében a szegény tartományok közé számított. Az Erdélyi Gubernium szerint az insurrekcióra Erdély 2 millió Rft kölcsönt kapott, s megszabták, hogy annak kifizetése „a telkek s egyéb jövedelmek conscriptiója után eshetik meg.”¹⁴⁸ Az egyes iurisdictionokra eső pontos összeget nem ismerjük, Alsó-Fehér vármegye azonban kapcsolatos bevételeiről és kiadásiról 1813-ban pontosan elszámolt. E szerint a vármegye 1809–1813. között a nemesi felkelésre bevett és kiadott 73 478 Rft és 23 kr-t.¹⁴⁹ A partiumi kis Zaránd vármegyének a nemesi felkelés céljaira 17 335 Rft és 8 kr állott rendelkezésére, amiből 7 000 forintot a Gubernium juttatott a megyének.¹⁵⁰ Torda vármegye is jelentős összegeket kapott a központi alapból, mégpedig 1809. július 3-án 2000 rénes forintot, július 24-én 20 000 rénes forintot, majd szeptember 3-án a vármegye alsó-kerületének insurrectionalis perceptora ismét átvett a tisztségtől 5 000 Rft-ot. Mindezekhez számos magánadomány is járult.¹⁵¹ Kolozsvár város részére insurrectionalis költségekre 6 000 Rft-ot utaltak ki.¹⁵²

Az erdélyi insurrekció kezdettől fogva egészen megszüntetéséig rengeteg nehézséggel küzdött, végső hónapjait pedig a teljes agónia, válság közepette élte át.

II. Az insurrekció válsága

Vizsgáljuk meg, mik voltak a válsághelyzet okai és miként is játszódott le ez a folyamat. Részletesebben szemügyre vesszük, hogy miként is viszonyult a felkeléshez a nemesség, milyen bajok, belső ellentmondások gyengítették a nemesi felkelés ősi intézményét, hogyan terjedtek ki a válságjelenségek e katonai erőre a szervezés során és létezése idején, milyen jelenségek mutatkoztak soraiban a fegyelem tekintetében és milyen társadalmi vetületek-ellentétek kerültek napfényre ebben a hadi intézményben.

1. A nemesség helyzete és hangulata

Az erdélyi nemesség és a kiváltságokból részesülő más rétegek nem voltak egységesek a helyzet megítélésében. Abban azonban egy véleményt képviseltek, hogy a Habsburg Birodalom keretében rendi helyzetük megőrzése biztosított; ezért csatlakozott az erdélyi nemesség 1790-es diétákon még erősen ellenzéki része is a bécsi udvar Franciaország elleni politikájához: id. Wesselényi Miklós például, az egykor erősen Bécs-ellenes politikus 1809-ben az insurrekció egyik leghatékonyabb támogatójává vált s magatartásával a veszélybe került Bécset és osztálya kiváltságos helyzetét egyaránt támogatni akarta.¹⁵³ Állásfoglalása jórészt az egész erdélyi birtokos osztályra jellemző volt.

¹⁴⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 941/1809.

¹⁴⁹ Insurr. II. cs. „Alsó-Fehér vármegyei insurrectionalis pénzről való számolás.” 1809–1813.

¹⁵⁰ Erd. Gub. Lvt. A Fundus Insurrectionalist illető iratok (F 435). Zaránd vármegye elszámolása. Nem érdektelen az insurrectionalis bevételek részletezése. E szerint Zaránd vármegye a guberniumtól kapott 7 000 rénes forintot, a kiállani nem tudók befizettek 6 614 rénes forintot, az egytelkes nemesek befizettek először 1364, később meg 2 289 rénes forintot, a román papok adományként pedig bejött 68 rénes forint.

¹⁵¹ Torda Vm. Lvt. Ir. 605., 667/1809.

¹⁵² Kolozsvár Város Levéltára. Protocollum oeconomico-politicum. 598/1809.

¹⁵³ Wesselényi magatartására l. *Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. I. m. 115. o.

Ilyen körülmények között nem lehetett komoly hatása Napóleon 1809. évi schönbrunni, magyarokhoz intézett kiáltványának sem, amely Bécs elleni szembefordulásra és az ország függetlenségének kivívására szólított fel. A kiáltvánnyal egy időben egy latin nyelvű röpirat külön is megmagyarázta a császár kiáltványát a magyar nemességnek. Tartalmában a patrióta magyar nemesség jól ismert érveit sorakoztatta fel: a Bécstől való elszakadás a régi dicsőséget hozná vissza az országnak, a dicső nemzeti király, Hunyadi Mátyás kora éledne újra. A Habsburgokkal szemben Magyarországnak amúgy sincsenek kötelezettségei, mert „hamis, szöszegő fejedelmeknek egy nemzet sem tartozik hűséggel.”¹⁵⁴

A korabeli francia diplomácia és Napóleon számolt a magyar inszurrekcióval, annál inkább, mert a francia csapatok többször megközelítették, sőt el is érték a történelmi Magyarország határait. Ismeretes, hogy 1809. nyarán Győrre nyomultak előre és öt magyar vármegye területét szállták meg. Franciaország számára nem volt közömbös tehát a magyar uralkodó osztály hangulata, viselkedése, az inszurrekció katonai ereje.

A proklamációt Erdélyben is terjesztették, Napóleonnak akadtak is hívei Erdélyben, különösen a felvilágosult értelmiség körében, olyanok, akik a függetlenséget és a polgári reformokat várták tőle. Az uralkodó rétegek azonban nem csatlakoztak hozzá. Egyetértettek vele a függetlenség kivívása tekintetében, de érezték, hogy forradalmi változásokat hozhat, veszélyben forog kiváltságos helyzetük s nem bíztak a francia császár ígéreteiben. Ne feledjük, hogy Adrien Lezay-Marnesia, Napóleon Magyarországra küldött ügynöke, 1802-ben szkeptikusan vélekedett a francia hadsereg közeledése esetén kirobbanó magyarországi felkelésről. A belső felkelést lehetségesnek tartotta ugyan, csakhogy szerinte a parasztok „inkább az osztrák ház mellett mozdultak volna meg, amely védi őket,” a nemesség pedig saját kiváltságai mellett.¹⁵⁵ Gérard Lacuée ezredes, egy másik francia megbízott 1805-es jelentése viszont azt feltételezte, hogy ha a francia hadsereg az országba behatolna, és kilátásba helyezné a magyar független államot, „amely megtartaná a régi alkotmány általános formáit, s amelyben a nemesség megőrizné nem is jogait, hanem kiváltságait, a magyarok tömegesen állanának zászlaja alá.” Lacuée optimista megítélésében a magyar jakobinus mozgalom Bécs-ellenes, függetlenségi vonala is érvként szerepelt.¹⁵⁶ Andréossy bécsi francia ügyvivő 1809 tavaszán azt jelentette Párizsnak, hogy az inszurrekció Magyarországon széleskörű lesz, a bécsi udvar számít a magyar nemesség lelkesedésére, de az mindenképpen gyakorlatlan. Azt is megjegyezte, hogy a „magyarok pénzt ajánlanak, de személy szerint nem fizetnek.”¹⁵⁷

Az idő az erdélyi nemesség Napóleon-ellenes állásfoglalását igazolta, hiszen a francia császár európai rendszere nem bizonyult tartósnak s támogatása esetén a magyar – s benne az erdélyi – nemesség tovább rontotta volna helyzetét az osztrák császárságon belül. Másrészt Napóleon sem fordulhatott más támogatókhoz, így például a parasztsághoz, ahogy egyes történészek felvetik. A kérdésre jószerivel Wertheimer Ede egy évszázada megadta a választ: „Ha azonban meggondoljuk, hogy az akkori magyar parasztok elég szánandó és nyomorult helyzetben voltak, s hogy az alsóbb nemesség – Magyarországnak e szintén birtok nélküli s így legnyugtalanabb osztálya – a parasztsággal folytonos érintkezésben s majdnem azonos műveltségi fokon állott, úgy valóban alig lehet belátni, hogy

¹⁵⁴ *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Budapest, 1978. 319. o.; a kiáltványt *Kecskeméti*: XLIII–XLV. o. is közölte.

¹⁵⁵ *Kosáry*: i. m. 26. o.

¹⁵⁶ Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula*. Budapest, 1980. 452. o.

¹⁵⁷ Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, Tom 382. Andréossy 1809. márc. 23-i jelentése.

mire vezethetett volna, ha Napóleon felhívásával egyenesen a szegény osztályhoz fordul vala.”¹⁵⁸ Napóleon a parasztságra, mint politikai tényezőre sem Magyarországon, sem Erdélyben nem építhetett. Érdekes viszont, hogy az általa szervezett Illír Tartományok területén (amelybe a történelmi Magyarország déli tartományai is beletartoztak) felszámolta a hűbéri viszonyokat.¹⁵⁹ Csakhogy az ottani nemesség hatalma nem volt a magyarországiéhoz vagy erdélyiéhez fogható s az átalakulásban a jelentős kereskedő-polgárságra és a határőrségre is számítani lehetett.

Erdély irányadó politikai rétege a nagy- és középbirtokos nemesség volt, annak érdeke pedig a fennálló rend védelme. Ennek megfelelően Napóleon kiáltványa a nemesség körében alig érezhető visszhangot keltett, az uralkodó réteg szembefordult Napóleonnal, a parasztság pedig csak vágyként fogalmazta meg felszabadulási törekvéseit. A magyar nemesség egészében nagyobb veszélyt látott Napóleon győzelmében, mint a Habsburg-uralom fenntartásában. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a nemesség állásfoglalása az adott helyzetben – anyagi áldozatok árán is – az insurrekció megszervezése és támogatása volt. Csakhogy a nemesi felkelés, éppen a Bécs iránti fenntartások miatt, minden lelkesedést és harci szellemet nélkülözött. Magyarán: politikai felfogás és erkölcsi tartás tekintetében a nemesi felkelés nem volt ütőképes. Ezzel teljesen összhangban van Újfalvy megállapítása, aki nem csak kortársa, szemtanúja, hanem résztvevője is volt a nemesi insurrekciónak: „Az erdélyi fölkeltek nem lehettek ellenség előtt: jóllehet tíz havi folytonos fegyver gyakorlat után lőfegyver s minden hadi készlet legjobb rendben, az emberek pedig szigorú katonai fegyelembé begyakorlottak voltak; mindamellett is aligha az ellenség tüzét több kitérővel állandják ki, mint a magyarhoniak Győr alatt. Mert itt is hiányzott a lelkesedés s az a bizonyos harcias szellem mi nélkül a katonánál kitüntetésre nem lehet számítani.”¹⁶⁰ Hozzáteendő azonban, hogy katonai képzettség és fegyelem dolgában sem volt harc képes ez a hadsereg. A középkorban kemény harcokhoz szokott nemesség a huzamos, évszázados tétlenség időszakában elszokott a tábori-hadi élet viszontagságaitól és csak hagyományában élt elődeinek hajdani vitézi életformája.

2. Kivételezés, késlekedés, ellenállás

A nemesi felkelés ügye kezdettől fogva közjogi vita tárgya volt, mivel az adómentes nemes köteles volt zászló alá vonulni, ellenben az adófizetésre fogott egytelkes, armalista nemes és a szabad réteg törvénytelennek tartotta egyidejű adóztatását és hadbevonultatását. A kiváltságosok említett alsó rétege méltánytalannak tartotta, hogy miközben a misera plebs contribuenshez hasonlóan adót és portiót köteles fizetni, katonáskodásra is kényszerítik. Nem véletlen, hogy az insurrekció egyik irodalmi terméke, „Az *insurgensek éneke Beszterce körül*” című költemény szerzője ebben a visszárs helyzetben a nemesi szabadság elvesztését siratja.¹⁶¹

A nemesség alsó rétegei és a szabadok katonai felkelésre kényszerítése a szervezeti-leg legszilárdabb réteg, a székely szabadok körében váltotta ki a legélesebb ellenkezést.

¹⁵⁸ Wertheimer Ede: Napóleon viszonya Magyarországhoz. *Budapesti Szemle*, 1883. 76. sz. 171. o.

¹⁵⁹ Napóleon trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről. Fordította és sajtó alá rendezte: Pándi Eszter. Szeged, 2000. 10. o.

¹⁶⁰ Újfalvy: 131. o.

¹⁶¹ Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár. (A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár megőrzésében.) Ms. 2991. sz.

Mikor az uralkodó az erdélyi diétát összehívta, a rendek határozatot hoztak a kisenemesség méltóságát sértő adókötelezettség megszüntetéséről és a székely határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg ezt a törvényt, így az egytelkes nemesek, armalisták, szabad székelyek nemesként-szabadként kötelezve voltak az inszurrekcióban való részvételre, ugyanakkor adófizetési kötelezettségük is érvényben maradt. A méltánytalanul sújtott rétegek érdekében Bánffy György gubernátor is közbeavatkozott. A gubernátor felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés és adófizetés egymás mellett meg nem állnak”. Az uralkodó azonban hajthatatlan maradt. Ilyenformán az ellentmondás megmaradt, végigkísérte a nemesi felkelés egész történetét és ellenkezésre, sőt nyílt szembe fordulásra, lázadásra vezetett.

Az ellenkezés azonban a nemesség tehetőse részében is jelentkezett. A hiányok mindjárt a szervezés első lépéseinél megmutatkoztak, s azt igazolták, hogy a nemesség csak vonakodva, vagy egyáltalában nem akar személyesen részt venni a hadi cselekményekben, a meghirdetett felkelésben. Az összeírás és hadbavonulás tárgyalásakor részleteztük a reális helyzetet, itt csak érintőlegesen, a következtetés szintjén hivatkozunk néhány adatra. Kolozs vármegyében 1827 összeírt nemesből és más kiváltságosból mindössze 158 lovas és 261 gyalog vonult be, Torda megye esetében 775 összeírtból 197 vett részt személyesen a felkelésben, Küküllő esetében pedig 976 birtokosból mindössze 64 kelt fel személyesen. Marosszék hat járásában az összeírásban 175 lovas és 1093 gyalog inszurgens neve szerepel,¹⁶² valójában a contractián a szék 300 lovassal és 724 gyaloggal vett részt (*l. a 693-694. oldalon lévő táblázatokat*). Marosszéken egészségügyi felmentés céljából 480 orvosi igazolványt mutattak be.¹⁶³ Még olyan eset is előfordult Kolozs megyében, hogy egyik contractióra menendő inszurgens öncsonkítással akart kibújni a bevonulás elől.¹⁶⁴ Az összeírt és contractián megjelent inszurgensek száma közti különbség úgy állott elő, hogy rengeteg volt az exemptus, betegség és különböző más címeken kivételezett személy, olyan pedig alig, aki kifejezetten ambicionálta volna a hadban való részvételt. És akkor még nem beszéltünk a rengeteg, még a fejedelemség korából örökölt armalista, puskás, szabad emberről például Doboka, Belső-Szolnok, Hunyad vármegyében, illetve Kóvár és Fogaras vidékén, akik bár kötelezve voltak inszurrekcióban való részvételre, de vagy anyagi, vagy egyéb okokból többségükben mégsem vettek részt a felkelésben.

Az insurrectionalis iratokban számos olyan adat található, amely az összeírásakor, lustráról vagy contractióról való távolmaradásról szól,¹⁶⁵ de Kolozs vármegyében a meg nem jelent gyalog inszurgensekről egész lista is készült. A contractióról való késés miatt október 2-én gyalog inszurgens Fogarasi Juont néhány napi árestomba zárták.¹⁶⁶ A nemesi felkelés visszautasításában előljáró Marosszék 1810-ben összeállított listáján 216 elkészt inszurgens neve szerepel.¹⁶⁷

Láttuk már, hogy a nemesség egészében megfigyelhető vonakodáson kívül volt egy olyan felkelésre kötelezett réteg, amely egyenesen szembeszegült a rárótt feladat teljesítésével. Erre beszédes példa Marosszék és Udvarhelyszék esete, ahol már az összeírást is

¹⁶² Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

¹⁶³ Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810. Doctori testimoniumoknak listája.

¹⁶⁴ Kolozs Vm. Ins. Jkv. Az 1809. nov. 2-i bejegyzés szerint Ramuntzai Nutz, aki az inszurrekciótól szabadulandó „mutató ujjait elvágta” s ezért tömlőbe záratott; onnan kérésére úgy szabadult, hogy a katonai társzekeréhez osztották be.

¹⁶⁵ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 372–373., 394–395., 483/1809. stb.

¹⁶⁶ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 2-i bejegyzés.

¹⁶⁷ Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

megtagadták s ellenállásuk olyan méretű volt, hogy a gubernátorhoz is eljutott. A kapcsolatos levéltári anyag alapján részleteiben követhetők az események.

A nehézségek már az összeírásakor jelentkeztek. Az ellenállás jelei másutt is mutatkoztak, de például Udvarhely-, és Marosszék szabad székelyei jártak elől, és Aranyosszék is engedetlenkedett. A székely székek a Kővár-vidék darabontjaival együtt szembefordultak az összeírással. Mikor Udvarhelyszéken az összeírást tovább erőszakolták, a szék épülete előtt hatalmas tömeg jelent meg és memoriumot adott át feletteseinek. A memoriumban többek között az állott, hogy „a nemesek tovább ne uralkodjanak, legyenek egyenlők a szabad paraszttal és szabadítsák fel a jobbágyokat, legyenek ők is egyenlők. Azzal fenyegetőztek, hogy ha tovább erőszakolják az összeírást, darabokra szaggatják a permanens insurrectionalis deputációt. A széki vezetés csak a követelések teljesítésének ígéretével szabadult ki a szék székelyudvarhelyi épületéből.¹⁶⁸ A mozzalom átterjedt Torda vármegye egyes falvainak kismemességére is (Túr, Komjátszeg). Valamennyien azt követelték, hogy a nemesi felkelésben való részvétel fejében mentesüljenek az adó alól. Az elégedetlenkedő falvakba vármegyei és széki tisztviselőket küldtek ki, sőt Udvarhelyszékre, a helyzet normalizálása érdekében maga a gubernátor szállt ki.¹⁶⁹

Marosszéken az igazi konfliktus a lustrálás megejtése alkalmából robbant ki: a maroszéki selyei járás contribuens székely lakosai, armalisták, primipilusok és pixidariusok memoriumot intéztek tisztségükhöz, melyben kijelentették: „az őfelsége parancsolatjára készek vagyunk felszállni, de oly feltétel mellett, hogy ha őfelsége maga szentséges keze által subscribált és megpecsételtetett diplomáját hozzánk leküldi az iránt, hogy mi priviligiumunk szerint manuteneáltatunk és nemességünk megadatik, azaz azután az adó alól felszabadíttatunk”. Instantiájukra a lustralis commissio augusztus 30-i válaszában „atyaiképpen” arra intette a kérvényezőket, hogy „a nemes ország rendei által meghatározott és a három nemzetek pecsétjei és szokott aláírások alatt költ és a marchalis széken felolvastattott articulásoknak engedelmeskedjenek” és magukat a „hivségtelesség bűnébe ne ejtsék.”¹⁷⁰ A figyelmeztetést a maga részéről az augusztus 27-én Udvarhelyre érkezett gubernátor a szovátai járáshoz intézett utasítással toldotta meg. Először arra emlékeztetett, hogy a jedi lustrán „a népnek nagy része nagy lármát, zenebonát indítván” a „sok jámborok és józan gondolkodású nemesek és szabad székelyek” lustrálását is megakadályozta. Mivel a lustrát és az insurrekciót a királyi parancsa és az ország rendjei határozták el, a törvények szerint a nemesi felkelés megtagadása „a pártütés büntetésit maga után önként vonszó vakmerő bátorság” jele. Felszólítja tehát a kerület területén lakó insurrekcióra kötelezetteket, hogy szeptember 4-én tartandó lustralis commissio előtt Marosvásárhelyen jelenjenek meg és „csendességgel viseljék magukat.”¹⁷¹

A fejleményekről a gubernátor Udvarhelyen, szeptember 3-án kelt és a maroszéki főkirálybíróhoz intézett utasításából értesülünk. Az utasításban ez állott: a lustrálást a szovátai és jobbágyfalvi események ellenére úgy kell folytatni, mintha semmi sem történt volna; a lustrálást nem kerületenként, hanem falvanként kell folytatni és sohasem délután; a lustráltakat kerületek szerint kisebb csapatokba kell beosztani és „haladék nélkül” a contractio helyére kiharcolni, hogy azok „a rossz példa vagy a többtől vakló félelem

¹⁶⁸ *Jakab – Szádeczky*: Udvarhely története. I. m. 548. o.; *Szabó Nicolae*: Framantari taranesti in Transilvania in timpul razboaielor napoleoniene (1809). Studii și articole de istorie. 1970. 123. o.

¹⁶⁹ *Szabó Nicolae*: i. m. 121–122. o.

¹⁷⁰ Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

¹⁷¹ Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

által el ne csábíttassanak,” különben is „kisebb csoportokkal könnyebben lehet bírni, mint a nagyobb sokasággal: divide et impera” – vélekedik a gubernátor; helyes volna a szabadokat a nemesekkel összevegyíteni, csapataikat nemesekkel kísértetni a *contractio* helyére; Marosvásárhely maga is gyülekezési hely lévén, a más törvényhatóságokból összegyűlő inszurgensek jelenléte is javíthat a helyzeten; fegyvert semmiképpen nem kell a gyülekezőhelyen kiosztani, hanem csak a *contractio* helyén és az azzal való gyakorlást a *contractio* helyére kell halasztani; a *renitens* falvakat a *fiscalis director* a Királyi Táblán fogja felelősségre vonni, mégpedig a „korifeusokat, lázasztókat, gyűléstartókat, összeküvésre való *correspondentiát* folytatókat.” A gubernátor utasította a főkirálybíró a „követségeket viselőket elfogatni, minthogy azok a többiek felett véresek, hogy ezek *ex vinculis* megpereltetvén, keményebben büntetessenek.” Végül utasításai érvényesítésére a gubernátor egy szakasz katonaság Marosszékre küldését ígéri.¹⁷²

Gróf Teleki Mihály maroszséki főkirálybíró 1809. szeptember 11-én jelentette a „zenebonáskodás” lefolyását, fejleményeit. A szék területén a selyei járásbeliek lustrájának Jelen kellett volna megtörténnie, de később annak helyszínét Marosvásárhelyre helyezték át. Mielőtt azonban erre sor került volna, a jobbágyfalvi és szovátai járás három küldötte pont olyan tartalmú instantiát adott át, mint a másik két *processus*. Mikor arra a választ megkapták, az immunis nemesek alávetették magukat a lustrának, de a népnek „nagyobb része nagy lármával hazament, útjukban hol nemeset kaptak, különösen pedig *insurgent*s, azokat meztamadták és kergették”.

Az illetékesek azonban nem hagyták abba a lustrálást, az *exemptusok* kötelességét pedig megmagyarázták, s arról körlevelet küldtek ki. A később érkezett tudósításokból kiderült a következő: az *armalisták* nagy része a szabad székelyekkel minden engedetlenségben egyetértett, Nyárádszeredán gyűlés tartását tervezték és követek küldését a két székely határhozredhez, hogy azoktól támogatást nyerjenek, az inszurgensek beálltakat fegyver átvételére bízatták, hogy azzal aztán a nemeseket „dühösségeknek áldozatjaivá” tegyék. Hogy a Marosvásárhelyre lustrára összegyűlt jobbágyfalvi és jedi részről „már rebelliót indítani akaró támadást” megakadályozzák, a gubernátorhoz olyan felhatalmazásért folyamodott a főkirálybíró, hogy a helyi katonaságtól és városbírótól kérhessen segítséget, hogy a „vakmerő nép” „megzaboláztassék és legalább a lustráról és városról szélyeloszlattassék.” A maroszséki főkirálybíró a szomszédos Küküllő és Torda vármegyéket kérte, hogy a rend helyreállítására lovas és gyalog inszurgenseket küldjön segítségül.¹⁷³ Az engedetlenség másik központjában, Abód községnél, szabadok és kisnemesek gyülekeztek „vasvillával, lándzsával, fegyverrel felkészülve” s csak egy lovas és egy gyalog székely határőr század tudta őket szétoszlantni.¹⁷⁴

A nemesi felkeléssel való szembefordulás a legnagyobb méreteket Maroszséken érte el: a főkirálybíró jelentésében szereplő instanciában az udvarhelyiek példájára a maroszséki szabadok nem csak adójuk elengedését kérték, hanem az 1750 óta fizetett adó összegének visszatérítését is. Hogy kérésüknek nyomatékot adjanak, azt tervezték, hogy az összes grófokat, bárókat és nemeseket túszként összeszedik, az üléselő székeli tisztviselőket pedig menekülésre kényszerítették.¹⁷⁵

¹⁷² Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

¹⁷³ Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

¹⁷⁴ *Jakab*: 625. o.

¹⁷⁵ *Szabó Nicolae*: i. m. 124. o.

Az esetről a marosszéki főkirálybíró szeptember 24-én számolt be részletes jelentésben. Eszerint az elégedetlenkedők Sóváradon szeptember 22-én gyűlést tartottak s bizonyosan nincs jó szándékuk. Egy szabadságon lévő insurgens káplár jelentette, hogy a lázadók őt maguk közé akarták ragadni, és csak futva menekülhetett. A káplár úgy értesült, hogy a lázadók az Abódon lévő két század katonaságot akarják megtámadni. Onnan Marosvásárhelyre készülnek, hogy a főkirálybírókat és a tiszteket felkoncolják, majd a nemesség ellen forduljanak „és azokat mind lemészárolják”. A főkirálybíró olyan jelentést is kapott, hogy a lázadók Erdőszentgyörgyre készülnek, hogy az ott összegyűlt inszurgenseket maguk mellé vonják, ha arra nem hajlandók, agyonverjék őket, azért mert inszurgáltak. Nagy Dániel királybíró jelentette a főkirálybíróknak, hogy Koronkán járván, az úton számos székely csoporttal találkozott, melyek Marosvásárhelyre igyekeztek contractióra, egy részük azóta meg is érkezett. A „gonoszabb környúlállásokra” is elkészülve, a főkirálybíró a marosvásárhelyi katonai commandánssal a szükséges óvintézkedéseket megtette. Levelét alig végezte be, máris egy írás érkezett hozzá, mely azt adta hírül, hogy a városi jegyző atyja kénytelen volt Abódról elmenekülni; segítséget kér, hogy feleségét is elhozhassa a lázadók közül.¹⁷⁶

A hatalom végül is győzedelmeskedett és az ellenálló törvényhatóságok csapatai, egységeikbe szervezve, ha nem is teljes számban, bevonultak az insurrekció számára kijelölt contractiók központokba. Túri József fiscalis director a gubernátorhoz intézett október 7-i levelében a mozgalom lecsendesedéséről számolt be: a Gubernium rezolúciójára az Abódnál összecsdődült székelyek hajlandók lustrálni, „Udvarhelyszék és Marosszék engedelmességet mutat” – írta és hozzátette: „ha ebben megmaradnak, talán lehetne értetlenségből és tudatlanságból ejtett hibáikat némelyeknek elmellőzni és csak a szembetűnőbb lázasztók büntetése mellett maradni; [...] mert ezen nemzetet csekély vélekedésem szerint szükséges ugyan fenyítékben tartani, de nem kellene talán most, midőn a hazának reájok szüksége vagyon, nagyon megkeseríteni?”¹⁷⁷

A bevonulás, fegyverzet, ruházat-felszerelés nehézségei, de főleg az egyes helyeken mutatkozó ellenállás miatt a felkelő seregek csak erősen megkésve, a nemesi felkelés meghirdetése után mintegy négy hónappal vonultak be a gyülekező központokba s még utána jó ideig szállingóztak oda felkelők.

A késlekedés miatt erős feszültség keletkezett Bécs és az erdélyi vezető réteg között. Az erdélyi vezető körök elégedetlenek voltak amiatt, hogy a nemesség alsó rétegei és a szabadok adóját nem engedték el, a bécsi udvar pedig az insurrekció szervezésében tapasztalható késlekedést és a huzavonát hányták a keleti provinciában kormányzó híveik szemére. Bánffy György gubernátor 1809. november 20-án kelt rendeletében közölte az udvar álláspontját a törvényhatóságokkal: „Öfelségének hozzám, k. gubernátorhoz ez jelen való esztendő october holnap 30-dik napjáról költ kegyelmes resolutioja [érkezett] le, melyben az insurrekciónak tökéletes kiállítását és ahhoz megkívántató készülteknek megszerzésében tapasztalt késedelemért, annyival nagyobb kedvetlenségét kijelenteni méltoztatott, mennyivel inkább bizonyosabb az, hogy csak egyedül Erdélyország az, mely az hosszas időktől fogva tartó hadakozásoknak terheiben és inségeiben nem részesülvén, csendes nyugalomban tartatott, s most is, midőn minden más tartományai Öfelségének bámulatra méltó hiveséggel, hajlandósággal s igyekezettel a status megtartására és gyarapítására minden erejüket fordítani és tulajdon javaikkal, bármi nagyok és

¹⁷⁶ Erd. Gub. Praes. Ir. 940/1809.

¹⁷⁷ Erd. Gub. Praes. Ir. 1117/1809.

summások légyenek is azok, áldozatokat buzgó hívséggel tenni el nem mulatják, Erdély az inszurrekciónak kiállításában újabb meg újabb nehézséget keresgélni törekedik. Melyre nézve a többek közt Őfelsége az iránt különösen parancsolni méltóztatott, hogy az alatt is, míg ezen tárgyban tapasztalt késedelmeknek és ahhoz járuló hibáknak okait maga idejében tökéletesen kinyomoztatván, világosságra hozattassanak, az inszurrekció, mely némely résziben az országnak éppen nem célra siető móddal és igyekezettel traktáltatott, minden tekintetek és okok, melyek az ország becsületinek csak alacsonítására szolgálván, a közönséges jónak és Őfelsége szolgálatjának előmozdítására gátot és hátramarádást eddig elé okoztak, félre tétetvén, rövid idő alatt a legserényebb móddal s igyekezettel tökéletességre vitetessék s ez iránt Őfelségéhez háládatlan [!] alázatos jelentés küldessék fel. – Őfelsége ezen kijelentett szentséges akaratjának teljes engedelemmel köteletségévé tétetik, hogy az inszurrekció előmozdító tárgyában minden habozó gondolatokat, tétovázásokat és késedelmet maga után vonó késedelmeket félre tévén”, a közjó érdekében, „az inszurrekciónak tökéletes karban való állítását minden módon és sükeres igyekezettel hivatalbéli kötelessége szerént előmozdítani és annak már egyszer leendő végrehajtását tettében is kimunkálni tulajdon feleletjek alatt esmerjék homagiális kötelességeknek.¹⁷⁸

Egyéb korabeli forrásokból is egyöntetűen kiderül, hogy az uralkodó főleg az erdélyi inszurrekció késedelmes kiállítása miatt illetve szemrehányással az erdélyi hatóságokat. Ezzel összefüggésben kérte Miksa főherceg, az erdélyi nemesi felkelő sereg főparancsnoka az erdélyi gubernátort, hogy 10 naponként tegyen jelentést az uralkodónak az inszurrekció helyzetéről.¹⁷⁹

3. Fegyelmetlenség, szökés

Jól tudjuk, hogy a katonának a civil életből a hadi keretek szabályaihoz igazodó „betörése” zökkenőkkel, nehézségekkel jár. Kétszeresen érződött ez a nemesség esetében, amely eddig távolról, kiváltságaira és szabadságára büszkén, sőt előítéletekkel, nemegyszer ellenségesen tekintett a cs. kir. hadseregére. Most e hadsereg tagjaként be kellett illeszkednie annak rendszerébe, fegyelmi szabályzata előírásaiba. Nyilvánvaló, hogy a nemesi szabadság és a katonai fegyelem gyakran összeütközéshez vezetett.

A díszes egyenruha és fegyverzet nemegyszer imponált az inszurgensnek, sokaknak, különösen azoknak növelte öntudatát és önbizalmát, akik alulról emelkedtek fel. Olvashatunk olyan zsellérsorú inszurgensekről, akik „az inszurrekció alkalmatosságával vagy két lovat kaptak, s ennél fogva nagy nemes embereknek tartják magukat, [noha] semmi nemes leveleket nem tudják a bírák.”¹⁸⁰

A fegyvert fogott nemesség java része öntudatosan alávetette magát a hadi fegyelem követelményeinek, különösen olyan egységekben, ahol szakavatott tisztí irányítás érvényesült. Id. Wesselényi Miklós, a császári-királyi hadsereg egykori huszárcapitánya a közép-szolnoki inszurgensek parancsnoka, mint már említettük, kemény gyakorlatokkal és fegyelmi eszközökkel igyekezett hadrendre szoktatni a rábízott felkelőket. A katonák nevelése és fegyelemben tartása kitűnik mind saját levele, mind az ellene tett feljelentés sorából. Miután megszervezte a rábízott lovasegységet, gyakoroltatta embereit; az in-

¹⁷⁸ Torda Vm. Lvt. Ir. 709/1809. Az Erdélyi Gubernium 1809. nov. 20-i, 9 804. sz. rendelete.

¹⁷⁹ Bethlen Elek: 219., 221. o.

¹⁸⁰ Torda Vm. Lvt. Ir. 1650/1812.

szurgens lovasok „nem haszon nélkül töltötték idejüket,” őket saját zsigói lóiskolájában tízes csoportokban gyakoroltatta és étkeztette s ezzel megismerte őket; „adná a mindenható, hogy nemeseink mind oly szívvel volnának a király és haza iránt mind ezek” – írta. Mikor az egységébe tartozó zilahi inszurgensek nem jelentek meg Zsibón, vizsgálatot rendelt el ellenük, „a dolgot megérttette” velük, s azután rendesen megjelentek. Magatartásának magyarázataképpen ezt írta a gubernátornak: „én a nemesi szabadságot tiszteltem, de most a szomorú kéntelenség vitt erre, mert elmondhatom azt, hogy ha e nem történt volna, most és ennek utána is célt itt nem lehetett volna vinni.”¹⁸¹

Bár Újfalvy szerint az inszurgensek a „szigorú katonai fegyelemben begyakorlottak voltak,”¹⁸² fegyelemsértés elég gyakran előfordult, sőt elmondhatjuk, az insurrekció egyik rákfeneje éppen a fegyelmezetlenség volt. Emiatt tartotta harcképtelennek Lacuée francia ezredes is az magyar insurrekciót, résztvevőinek lelkesedése és hazaszeretete nem pótolhatta a fegyelmet.¹⁸³ Camille de Tournon, osztrák fogságba került francia fő-tisztviselő 1809. évi magyarországi tapasztalatai alapján maga is feljegyezte a nemesi felkelés gyengeségeit. Megfigyelései annál értékesebbek, mert augusztus 24-én keltek, s így rávilágítanak a győri csata utáni hangulatra. Megfigyelte a sorerezek és nemesi felkelők közti versengést, ellentétet. A sorerezek tisztjei azt vetették az inszurgensek szemére, hogy egységeik az első tűz eldördülésére megszaladtak. A nemesi felkelők viszont azt panaszolták, hogy a sorerezek nem támogatták őket. Az inszurgens tisztiek képtelenek, soha nem teljesítettek katonai szolgálatot, a seregben fegyelem nincs, senki sem tekinti komoly erőnek a felkelő sereget.¹⁸⁴

Nyilvánvaló, hogy a hadivállalkozásokból való kimaradás hosszú időszaka után a nemesi felkelőknek nehezükre esett a hadi regulához való alkalmazkodás, a harcmezőn való kitartás, helytállás. A kezdet kezdetén az összeírás megtagadása, vagy az azt végző bizottság előtti meg nem jelenés, a lustráról vagy contractióról való hiányzás, a lazaság, a feladatok elutasítása, a felettesek parancsainak megszegése, a „lázítás” és a fegyelemsértés a nemesi csapatok körében éppoly gyakori volt, mint a szökés, a zászló elhagyása.

Emlékeztetünk, hogy Torda vármegye két lovas és egy gyalogszázzal vett részt az insurrekcióban. A csapategységek későn és kezdeti nehézségek után állottak össze. Az első riasztó hírek akkor érkeztek, mikor megkezdődött a gyakorlatoztatás. Egy lista szerint a Tordán 1809. február 9–12 között tartott gyakorlaton 88-an nem jelentek meg, a másik szerint 115-en. A kimaradás oka rendszerint betegség volt, de ilyen bejegyzések is akadnak: „Jelen volt ugyan, de vénsége mián a fegyverben magát nem gyakorlotta,” „Uniformis nélkül, gyalog megjelent, de a fegyverben magát nem gyakorlotta,” „Megjelent ló nélkül, uniformázatlanul,” „Az cathalogus olvasáson megjelent, de fegyvergyakorlaton nem,” vagy hogy a gyakorlaton csak egyszer jelent meg.¹⁸⁵

A contractióra vonult inszurgensek egymás után kérték a szabadságot, amit meg is kaptak. A felvonulóban lévő katonai egységek tevékenységét zavarta, hogy állományából egyesek eltávoztak, azonban súlyosabb dolgok is történtek. Jósika Miklós, a Kolozs megyei osztály commandánsa október 3-án azt jelentette, hogy egységéből több lovas inszurgens szabadságra távozott, de nem tért vissza. Másnap Bánffy Farkas gyalogsági

¹⁸¹ Erd. Gub. Pracs. Ir. 102/1809.

¹⁸² Újfalvy: 131. o.

¹⁸³ Kecskeméti: 36., 43. o.

¹⁸⁴ Kecskeméti: 176–177., 274. o.

¹⁸⁵ Insurr. 13. cs. sz. n.

parancsnokkal együtt újabb jelentésben írta, hogy „több inszurgens atyánkfiai szabadsággal haza kéreztettek és ottan továbbra is odahaza maradtanak.”¹⁸⁶ Sigmond Farkas szolgabíró decemberben azt jelentette, hogy kerületében három vitéz vagyón két hete otthon szabadságon, „akik a naturálékát lovaik számokra, ha szép szerént nem [...] fenytékkal is felveszik a falusbírákon s lovaikat nyargalják-rontják.”¹⁸⁷ Az inszurrekció végén Besztercén 1810. február 23-án készült vizsgálati jegyzőkönyv szerint az I. inszurgens gyalogezred 1. zászlóaljának második századában 37 volt a szabadságról vissza nem tértek és ugyancsak 37 a szökevények száma.¹⁸⁸

A sok kivételezés, a jobbmódú, tehető birtokos réteg távolmaradása bomlasztólag hatott az inszurrekciós erők erkölcsi tartására és megtörtént a legsúlyosabb katonai véték is, a zászló elhagyása, a szökés. 1809 őszén Tordán készen állott a megye két lovas és egy gyalogszázada és lezajlott az ünnepélyes eskütétel is. Rövidesen azonban a hadrendbe állított egységekből elkezdődtek a szökések. Elsőként Pénteki László kapitány, lovasszázad-parancsnok jelentette szeptember 17-én a permanens deputációnak, hogy a „zászló alá béesküdt és nemes vármegye által káplárnak nevezetett Szaniszló Albert folyó hónapnak 7-kén zászlóját hűtlenül elhagyván, innen Tordáról elszökött.”¹⁸⁹

A szökés azonban akkor öltött nagyobb méreteket, mikor a századok contractióra, távolabbi vidékekre vonultak. Ennek rendjén Nagy Miklós kapitány, Torda vármegye másik lovasparancsnoka, 1809. szeptember 29-én azt jelentette feletteseinek, hogy kiinduláskor 6 embere és 6 lóva hiányzott (az inszurgensek közül 2 szabadságon volt, 2 hír nélkül maradt el, 2 pedig egyszer sem jelent meg”).¹⁹⁰ A már említett Pénteki lovaskapitány, aki október 3-án még büszkén jelentette, hogy vármegyéjének dicsőségére „csinosan kikészült” „ügyes századá”-val bevonult Nagyenyedre, november 5-én kénytelen volt jelentést tenni több szabadságra bocsájtott, de vissza nem tért inszurgense ügyében.¹⁹¹ Nagy Miklós, egy másik századparancsnok, aki Beszterce fele vonult el egységével, november 10-én azt jelentette Vermesről, hogy a szabadságra hazabocsátottak iránt „szorosabb ügyelettel” legyen vármegyeje, majd 19 olyan inszurgens nevét sorolja fel, „kik mindnyájan magok alacsony gondolkodások szerént a nemes vármegyének és nemes századnak gyalázatjára”, dezertáltak.¹⁹² Kéri visszaküldésüket, mert különben az esetet katonai feletteseinek lesz kénytelen jelenteni.¹⁹³ Később 12 dezertált nemes ügyében tesz jelentést a szolgabíró.¹⁹⁴ Nagy Pál szolgabíró november 19-én még ezeknél is súlyosabb esetet említ jelentésében. Elmondja, hogy a dezertált Jákó Mihály inszurgens Tordán megállította, ám visszatérésre szólító szavára azt a választ kapta: „Ha felakasztanak sem megyek vissza különben, hanemha vason visznek, mert én a katonai terhes szolgálatra alkalmatlan vagyok.”¹⁹⁵ A tisztség azonban, úgy látszik, alkalmasnak ítélte, mert felhatalmazta a szolgabírót, hogy Szindról vegyen maga mellé „elegendő nemes embereket” és „katona vason” lovastól vitesse be.¹⁹⁶ A nyugtalanító jelenségek folytatódtak. Eperjessy

¹⁸⁶ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 3–4-i bejegyzések.

¹⁸⁷ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1301/1809.

¹⁸⁸ Insurr. 14. cs. 3646/1809.

¹⁸⁹ Torda Vm. Lvt. Ins. 388/1809.

¹⁹⁰ Torda Vm. Lvt. Ins. 462/1809.

¹⁹¹ Torda Vm. Lvt. Ins. 475., 622/1809.

¹⁹² Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809.

¹⁹³ Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809.

¹⁹⁴ Torda Vm. Lvt. Ins. 656/1809.

¹⁹⁵ Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.

¹⁹⁶ Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.

főhadnagy, a Torda vármegyéhez tartozó felső-kerületi lovasszázad tisztje 1809. november 21-én azt jelentette Nagenyedről, hogy a századához tartozó 11 inszurgens a szabadságról nem tért vissza.¹⁹⁷

Nem lehetett külön a helyzet Kolozs vármegyében sem. Jósika Miklós és Bánffy Farkas lovasparancsnokok október 4-én jelentették, hogy „a több inszurgens atyánkfia szabadsággal haza kéreztetettek és ottan továbbra is odahaza maradtanak. A megyei bizottmány azt határozta, hogy szólítsák fel őket visszatérésre, ha pedig „visszatérni nem akarnának, az articulusok értelmek szerént is kötvé vitessenek.”¹⁹⁸ Hogy a jelenség nem volt elszigetelt, igazolja, hogy négy nap múlva Cserei Pál kapitány lajstromot terjesztett a bizottmányhoz 21 névvel azokról az inszurgensekről, „akik magok századjútkhoz.”¹⁹⁹ Kolozs megyében történt az a jellemző eset, hogy mikor Herceg Mózes százgábró három szökevény nemesi felkelőt megkérdezett, kinek az engedélyével tértek haza, azt felelték: „látták a többieket, más vármegyebélieket haza mendegélni, ez okból ők is hazamentek.”²⁰⁰

A nemesi felkelők tömegessé váló dezertálására az erdélyi inszurrekciós sereg hadsegédje, Bethlen Elek is bőséges anyagot szolgáltat. Úgy látszik, hogy a szökevények az inszurgensek északnyugati fele vezető útjának egyik állomásán már nagy méreteket öltöttek. Bethlen Elek leírja, hogy Deés városában állomásoztak a felkelők. Hozzáteszi: „Kővár-vidékéről igen kevés, mert éppen azelőtt való nap tisztjeiket megtámadták s nagyobb részük hazaszökött.” Doboka megye gyalogsága hasonlóképpen „nagyobb részén elszökött, a krasznaiakból pedig öt maradt.”²⁰¹ Hunyad és Zaránd vármegyék és a Fogaras-vidék felkelő gyalogságáról ugyancsak azt olvassuk, hogy „nagyobbrészt elszökött.”²⁰² Bethlen leírja, hogy Catinelli, Maximilian (Miksa) főparancsnok egyik tisztje, erőltette a fővezért, „hogy példáért lötsen agyon a dezertorokból,” ő azonban – nyilván politikai okokból – ezt a legsúlyosabb büntetési formát nem vállalta. Végül abban maradtak, hogy minél távolabb, Besztercére kell az inszurgenseket vinni, ahol „bajosabban szökhettek.” A megnevezett irányba indultak tehát. Csakhogy a gyalogság nagyobb része Deésen megszökött, az otthonuk közelében lévő Belső-Szolnokba való gyalogosok elszököttak, úgyhogy Bethlenben már alig volt belőlük 150. A maradékkal aztán Besztercére indultak.²⁰³ Így folyt napról-napra a felkelő sereg apadása, öntevékeny feloszlása. Úgy látszik, hiába volt az eskütétel a zászlóra, hiába a nemesi sereg szervezeti szabályzata, hiába adták ki külön is az inszurgensekre vonatkozó büntető rendelkezéseket.²⁰⁴

A felkelő sereg elhagyása december hónap folyamán öltötte a legnagyobb méreteket. Annak rendjén Wesselényi Ferenc lovassági őbester december 7-én, Szászlekencén kelt levelében azt közölte Teleki Domokossal, Torda vármegye főispánjával, hogy az egységben szolgáló Torda vármegyei lovasszázadból 24 inszurgens dezertált. Az általa mellékelte névsorban ilyen minősítések szerepelnek: „Kolozvári István komjátszegi lázasztó,”

¹⁹⁷ Torda Vm. Lvt. Ins. 695/1809.

¹⁹⁸ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 4-i bejegyzés.

¹⁹⁹ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 8-i bejegyzés.

²⁰⁰ Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 11-i bejegyzés.

²⁰¹ *Bethlen Elek*: 217. o.

²⁰² Uo. 218–221. o.

²⁰³ Uo. 217–219. o.

²⁰⁴ Az Erdélyi felkelő és hadba kimenendő Nemes Seregnek kiszabott Büntető törvények. L. Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár (a Román Tudományos Akadémia megőrzésében). Nyomatott Oklevelek Gyűjteménye. 1382/1810.

„Demeter Ferenc tordai főlázasztó,” „Deési István túri legfőbb főlázasztó.” Wesselényi jelentéséből kiderül, hogy a felzúdulásra akkor került sor, mikor az említett lovasszázad élére Rimanótzai kapitányt állították. Az óbester, „nehogy a zabolátlanság és az abból következhető rossz erősebben gyökereket verjen seregében,” felolvasta a főispán levelét a század előtt és közölte a tisztí kinevezéseket, mire kirobbant az elégedetlenség. A rend helyreállításában a tiszték mind segítettek. Azonban „némely bárdolatlan közvitéztek – írja az óbester – számba nem vévén, Rimanótzit tegnap rút szidalmazásokkal, fenyegetőzésekkel illeték, egy bément a szobájába és a profontját darabokra vagdalván a lábához hányta rút szidkozódások között.” Rimanótzai kénytelen volt a stábhoz menekülni. A rendet helyreállította: „két impertinensebb közvitéztek, egyik tegnap, másik ma, elfogattatván, most itten vason vagnak, holnap hadi törvény által fogom dolgokat ellátatni, ezenkívül tizenötén a közvitéztek közül lóháton egész készüléttel hazamentenek, ezek közül ma ketten visszajöttek” – folytatja Wesselényi. Végül azt kéri a főispántól, hogy a listáján szereplő dezertorokat vasra verve küldje vissza.²⁰⁵

Az óbester levelére reflektálva, Teleki főispán elrendelte az insurrectionalis deputációnak, hogy „mivel a példázat el nem mellőzhető” „a lázasztóknak jegyzeteket immediate” „vason és jó őrizet alatt küldjék vissza” egységükhöz, a többivel pedig „szeliden” bánjon.²⁰⁶ Noha a dezertáltak a vármegyét „gyalázatban hagyták”, a polgári és insurrectionalis vezetés az ellenük való fellépés ügyében nehezen boldogult. Akkor az ezredparancsnok maga volt kénytelen Szigeti József főhadnagyot egy káplárral és hat közemberrel kirendelni, hogy „azon elszökötteket mint arestánsokat” egységükhöz visszavigyék. A lovasszázad egy másik tisztje Rimanótzit hibáztatta ugyan a lázadásért, de kijelentette, hogy mivel a szökevények „engedetlenségek és függetlenségek ennyire esmértes, nem lehet tovább a haditörvényt általhálni”. A dezertorok visszahozatala azonban nehezen ment, nagy számuk miatt a Szigeti parancsnoksága alatt értük küldött egység létszámát 15-re kellett növelni. Szigeti főhadnagy a permanens bizottságtól a dezertorokat „mint arestánsokat általadni, éjszakának idején a nemes vármegyében parasztstrázsákkal strázsáltatni, eddig exemptus nemeseket segítségül adni” kérte.²⁰⁷ Az ügy kifejtését nem ismerjük ugyan, de így is elég sokat mondó, hogy a főhadnagy parasztstrázsákkal akarta őriztetni a megszökött nemes inszurgenseket. A hasonló jelenségek a válság mélységére és ellentmondásaira világítanak rá.

A Gubernium világosan látta a nemesi felkelés körüli bajokat s a dezertálások ügyében maga is intézkedett. December 9-én elrendelte, hogy a hazaszökött inszurgenseket a contractio helyére utasítsák. A járások tisztjei olyan rendelkezéseket tegyenek a falusbíráknak, „hogy ha valamely inszurgens a contractiora el nem menne vagy onnan hazajönne, azt huszonöt pálca büntetése alatt töstént jelentsék,” a szökötteket pedig a szolgabíró idézze maga elé és utasítsa a contractio helyére, ha pedig nem hajlandók engedelmessékedni „azokat brachiummal fogattassa el és küldje vissza a contractio helyére,” s ugyanaz történjék „minden lappangó inszurgensekkel.” Végül a Gubernium afelől intézkedett, hogy rendelkezését az ezredparancsok hirdettesse ki, a szabadságra bocsátottakat lássák el bizonyosság-lévéllal s azok otthon a szolgabírák előtt jelentkezzenek.²⁰⁸

²⁰⁵ Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.

²⁰⁶ Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.

²⁰⁷ Torda Vm. Lvt. Ins. 726–727/1809.

²⁰⁸ Torda Vm. Lvt. Ins. 722/1809.

A szökések számának nagyfokú növekedése azzal is összefüggött, hogy megszűnt a háborús állapot. Napóleon Franciaországa 1809. október 14-én a schönbrunni béke megkötésére kényszerítette az osztrák császárságot, amely a sorozatos vereségek után nagy területi veszteségeket szenvedett. A békekötés híre nyilván az erdélyi inszurgensekhez is eljutott, akik immár arra hivatkoztak, hogy szolgálati kötelességük a háború idejére szól, fegyverben tartásuk tehát a hadi helyzet megszűnése után már nem indokolt. Az inszurrekciót azonban csak később oszlatták fel, így az abban résztvevőkre a katonai rendszabályok érvényben maradtak.

A fegyelmetlenség elleni fellépés ügyében ütköztek a nemesi jogok és a katonai törvények. Felsőbb rendeltetire hivatkozva a Gubernium közölte a törvényhatóságokkal, hogy az uralkodó az inszurgensek feletti *ius gladiumot* Vinzenc Kollowratra ruházta. Torda vármegye azonban tiltakozott a rendelet ellen, azzal érvelve, hogy a döntés a dietai határozattal ellentétes.²⁰⁹ Az ellentétes álláspontok miatt a rendteremtés nehézségekbe ütközött.

Az osztrák birodalom háborús időszakáról tudjuk, hogy szökések a seregekben is előfordultak, az 1809. évi inszurrekció azonban bebizonyította: nem csak a reguláris csapatok kötelékeinek parasztkatonáinál esett meg, hanem a nemesi csapatok sorait is bomlasztották a zászlójukat hűtlenül elhagyók. Sőt: a seregekben kisebb arányban találunk dezertáló katonákat, mint a nemesi felkelők között. A jelenséget főleg az magyarázza, hogy az egyszerű katonák teljesen ki voltak szolgáltatva a katonai fegyelemnek és a feudális rendszernek, de a nemesi felkelők mindvégig élvezték a kiváltságos helyzetükből adódó előnyüket, a törvényhatóságok, sőt a Gubernium bizonyos fokú védelmét.

A szökések nagy száma jelezte, hogy a nemesi felkelés ősi intézményének végleg leáldozott s ez a hadviselési forma korszerűtlenné vált. Az erdélyi inszurrekciós hadsereg nem csak létszámában maradt el a várakozástól, fegyverzet, felszereltség, katonai tudás, kiképzés, tapasztalat, harcedzettség tekintetében bizonyult elavultnak, hanem ami a legfontosabb: erkölcsi tartásában és fegyelmében is megrendült. Érdekes módon az egyik francia megfigyelő a nemesi felkelés intézményének létjogosultságát vallotta. Adrien Lezay-Marnesia, aki Napóleon megbízásából 1802-ben járt Magyarországon, védelmi célokra alkalmasnak tartotta a különben a középkorból örökölt intézményt, mely egykoron dicső nevet szerzett a nemességnek. Lezay szerint a magyar katona nagyon bátor, s egy olyan nép esetében, ahol fiatal és öreg, férfi és nő egyaránt jó lovas, az inszurgensek egységeit, mint könnyű lovasságot, jól lehetne katonailag hasznosítani. Mégpedig úgy, hogy katonáit évi gyakorlatokkal, tapasztalt tisztekkel jól ki kellene képezni s ilyenképpen ez a hadsereg, olyan uralkodóval az élen, aki fel tudja ébreszteni a magyar szellemet, legyőzhetetlen volna.²¹⁰

Az erdélyi inszurrekció története a borúlátókat igazolta. Közéjük tartoztak azok a francia diplomaták–ügynökök, akik az 1800-as évek Magyarországa felől informálták feletteseiket. A megbízottak magyar inszurrekcióra vonatkozó megállapításai–sejtései–jóslatai az erdélyi nemesi felkelésre még fokozottabban érvényeseknek bizonyultak. Közülük Gérard Lacuée ezredes, a bécsi francia követség titkára, egy hónapos magyarországi tartózkodás után festett részletes képet az inszurrekcióról; szerinte annak állománya (különösen a lovasság) jó, tisztjei azonban – akik a főrangúak közül kerülnek ki, nem ismerik a hadművészetet és saját nemzetüktől is elidegenítettek – rosszak. A katonák bá-

²⁰⁹ Torda Vm. Lvt. Ins. 697/1809.

²¹⁰ *Kecskeméti*: 91–92., 243. o.

torsága nem ellensúlyozza fegyelmetlenségüket és tapasztalatlanságukat, s megítélése szerint az inszurgensek nem képesek helyállni a tüzérség előtt.²¹¹

Végül az inszurrekciót 1810. február 10-én feloszlatták. Hogy a keretei közt mutakozó megannyi nehézség ellenére megszűnése olyan későn következett be, a bécsi udvar távlati terveivel magyarázható.

Az inszurgensek jó része szívesen tetszelgett a díszes egyenruhában, de a hadi szolgálattal járó megpróbáltatásokhoz és katonai szigorhoz nem tudtak alkalmazkodni. Azaz nem tudták teljesíteni azokat a feltételeket, amelyeknek alapján őseik századokkal azelőtt nemesi rangot, kései utódaiknak pedig kiváltságos helyzetet, adómentességet szereztek. Ausztria hadrendszere felett is eljárt az idő, de a nemesi felkelés még ahhoz képest is korszerűtlen volt, éles ellentétben a Habsburg Birodalom legfőbb ellenségének számító Franciaországgal, ahol a polgári forradalom után új, általános hadkötelezettségre, egyéni adottságokra és kezdeményező képességre alapozott, magas fokú erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező, forradalmi stratégiát és taktikát követő hadsereg született. Míg a francia hadseregben minden közlegény a „tarsolyában hordta a marsallbotot,” az osztrák ármádiában, éppúgy, mint a nemesi felkelőknél, a tisztikarban a tehetséggel és rátermettséggel szemben a társadalmi rang meghatározó elsőbbséget élvezett.

*

Az előbbieket során láthattuk, hogy az erdélyi inszurrekció kudarcához, törvényes alapjának tisztázatlansága mellett, sok tényező együttes hatása vezetett. Jakab Elek az okokat összegezve azt írja: „a fölkelésre kötelesek nagyobb részének szegénysége, az adó alóli mentesítésükről hozott két törvény meg nem erősítése, a fölkészülés, oly sok anyagnak, lónak, ruhának és fegyvernek megszerzése nehézségei, fegyverkészítők s iparosok hiánya” járult hozzá a késelelemhez és nehézségekhez.²¹²

Az említett okokban benne foglaltatik, hogy a bécsi vezetés és az erdélyi kormányzat között sem volt meg az összhang. Ismét Jakab Eleket idézzük, aki szerint „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetetlennek tartotta hazája közjogát.” A gubernátor az inszurrekció szintjén nem akarta bevezetni az osztrák uralkodó körök által javasolt katonai rendszert, s ezzel védeni igyekezett az alkotmányos álláspontot. Állította, hogy Erdély gyorsan létesítendő nemesi védereje kiállításának feltétele az országgyűlés tartása, valamint a kismemesség, s a szabad székelység adó alóli felmentése.²¹³ 1809-ben tartottak ugyan diétát, de azon érdemben csak a felkelő sereg kiállítását tárgyalták meg. A felkelni köteles kismemesség és székelység adó alóli felmentéséről hoztak ugyan törvényt, de annak megerősítése az uralkodó részéről nem történt meg.

A hátráltató tényezők egyikét Bethlen Elek hadsegéd adta Miksa főherceg, főparancsnok szájába, aki a gubernátor szemére vetette, hogy „nem elég szemesen vigyázott az inszurrekció kiállítására, a permanens deputáció munkáit, melyekben annyi az exemptio, máig is meg nem vizsgálta.”²¹⁴ Mikes János guberniumi tanácsos a napóleoni hadak elől tatai Esterházy kastélyba menekült uralkodónál tett látogatása után közvetlen

²¹¹ *Kecskeméti*: 2–3., 237. o.

²¹² *Jakab*: 627. o.

²¹³ *Uo.* 636. o.

²¹⁴ *Bethlen Elek*: 219. o.

forrásból erősítette meg Miksa kifogásait. Miksa főherceg az udvarban azzal vádolta meg a gubernátort, hogy nem közölte vele az insurrectionalis összeírás adatait; kétségbe vonta a gubernátornak azt a kifogását, hogy a kismemesek és armalisták az adóelengedés uralkodói elmaradása miatt nem akarnak inszurgálni; állította, hogy a megyei és széki tisztek nem jártak el pártatlanul, mert „a gazdagok otthon hagyattattak, a szegények, ha törvény szerént exemptusoknak kellett volna lenniük, a kimenetelre erőltettek.”²¹⁵ Mikes az uralkodó előtt azzal védelmezte az erdélyi rendeket, hogy az adómentesség ígéretének be nem váltása esetén a felkelt kismemesek–szabadok „azt a fegyvert, melyet mű nekik vittünk, ellenünk fogják fordítani”.²¹⁶

Világos tehát, hogy 1809-ben az insurrekció két vonatkozásban is központi kérdéssé vált: egyrészt a bécsi udvar és az erdélyi rendek közti viszony, másrészt a belső társadalmi feszültségek vonalán. Az erdélyi vezető körök Bécs iránti hűségből és önvédelemből egyaránt teljesíteni akarták a nemesi felkeléssel kapcsolatos uralkodói elvárásokat, ugyanakkor azonban számolniuk kellett a feudális hierarchia alsó grádusán elhelyezkedő kismemesek, armalisták, szabadok törvényes jogaival, igényeivel, követeléseivel, de legalább annyira a jobbágyság elégedetlenségével. Bécs nehéz helyzetében talán hajlott volna a nemesi felkelők adójának elengedésére, ezzel szemben olyan „permanens insurrectio” létesítését tervezte, amely az állandó hadsereggel, azaz a szerezkekkel egyenrangú, korszerű katonai erőt biztosít a számára. Ezért mintegy kísérletképpen tartotta fegyverben a nemesi felkelőket még négy hónapig a Franciaországgal kötött béke után is. Az 1809. évi insurrekció lefolyása és a hadiesemények bebizonyították, hogy Bécs terve Erdély esetében lehetetlenség.

Az insurrekció történetéből adódó következtetéseket a reformerek is levonták. Számot vetettek azzal, hogy az erdélyi nemesség és főnemesség körében már feledésbe mentek az ősi harci erények, a nemesifjak jelentős része fizikailag és felkészültségénél fogva nem alkalmas hadműveletekben való részvételre. Azért helyezett olyan nagy súlyt Wesselényi Miklós a nemesség sportolásba való bevonására, a lótenyésztésre, a lovaglás, a vívás és a vadászat gyakorlására, amelyek alkalmasak a lelkerő, a bátorság, az akarat és a kitartás fejlesztésére, valamint a megpróbáltatások elviselésére.

²¹⁵ Erd. Gub. Praes. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.

²¹⁶ Erd. Gub. Praes. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.

RÖVIDÍTÉSEK

Áll. Lvt. Kv.	Állami Levéltár, Kolozsvár
Erd. Gub. Lvt. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Iratok
Erd. Gub. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Kanc. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Kancellária Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Nzt. Múz. Lvt.	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Insurr.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Insurrectionalia
Kolozs Vm. Ins. Jkv.	Kolozs Vármegye insurrectionalis jegyzőkönyve, 1809
MOL	Magyar Országos Levéltár
Torda Vm. Lvt. Ins.	Torda Vármegye Levéltára. Insurrectionalia, 1809. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Ir.	Torda Vármegye Levéltára. Iratok (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Praes.	Torda Vármegye Levéltára. Praesidialia. Iratok. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)

Elek Csetri

THE TRANSYLVANIAN INSURRECTION IN 1809

Summary

There has not been an original work written on insurrection in the past fifty years, while the general works refer to the issue as being well known. The French diplomats and strategists of the revolutionary and Napoleonic era showed surprisingly great concern about the matter of the Hungarian insurrection, although they did not discuss Transylvania separately. Beside the question of Transylvanian independence, insurrection also throws light on the internal situation of the region, and the mentality of its ruling class, reveals the complete structure of the Transylvanian society, and the troubles between the society and central power.

Ever since its development in the middle ages, Hungarian nobility had proudly declared that they had paid with their lives for the homeland. The primary basis for their privileges was the undertaking of compulsory military service, and in return they enjoyed tax exemption. In the past, learning to fight used to be an integral part of a nobleman's life, from the beginning of the 18th century, however, they had not been employed for real military purposes any more, as the wars were already waged by well trained regular regiments. The wealthy segment of nobility, aristocrats and the landed gentry, lived in their courts and manors, and followed a patriarchal course in life, while the members of the lower nobility were poor agriculturists, principally at the living standard of the serfs. Thus, with the declaration of insurrection, the nobility had to be called either from the atmosphere of the manors or from the plough-stock, to be organised into battle units, and to be trained to handle the weapons and firearms.

Beside its unclear legal background, the failure of the Transylvanian insurrection stemmed from several other elements, too. In 1809, the Transylvanian leading circles wanted to fulfil their duty in connection with the insurrection, both in testimony of their loyalty to Vienna and in self-defence, but they also had to reckon with the legal rights and the equitable claims of the lower nobility, as well as the discontent of the serfs. In the difficult situation, Vienna might have inclined to release the nobility from its obligation of taxpaying, whereas they planned the establishment of

„permanent insurrection”, which would have secured a modern military force, ranking with the regular regiments. In 1809, the process of the insurrection and the war events made it clear that the plan of the court was impossible to implement in the case of Transylvania.

The contemporaries themselves had to draw the conclusions: the ancient military virtues had long since been forgotten among the Transylvanian nobility and aristocracy; most of the young noblemen were unfit for military service both physically and from the point of view of training. And there were many more factors that collectively doomed the insurrection to failure: the majority of those obliged to rise up lived in poverty; the ratification of the two tax exemption laws had not occurred; difficulties arose with the preparations, and in obtaining the supplies, horses, uniforms and weapons; and there was a lack of gunsmiths and craftsmen.

Elek Csetri

L'INSURRECTION DE 1809 EN TRANSYLVANIE

Résumé

Ces cinquante dernières années, aucun ouvrage spécial n'a traité l'insurrection, toutefois les grands travaux de synthèse parlent évidemment de ce sujet. Il est frappant que la diplomatie et la stratégie françaises de l'époque révolutionnaire et napoléonienne se soient beaucoup intéressées à la question de l'insurrection hongroise bien que leurs documents ne traitent pas particulièrement de la Transylvanie. Hormis la question de l'indépendance de la Transylvanie, l'insurrection éclaire la situation intérieure de cette région, la mentalité de sa classe dirigeante en révélant également l'organisation de toute la société de la Transylvanie et les problèmes relationnels entre la société et le pouvoir central.

Depuis sa naissance au Moyen Age, la noblesse hongroise déclara avec fierté qu'elle payait son impôt avec son sang. Ses privilèges furent surtout basés sur ses obligations militaires en échange desquelles elle fut exonérée d'impôts. Autrefois l'apprentissage du métier de la guerre fit partie intégrante de la vie de la noblesse, mais au cours du dernier siècle, celle-ci ne fut plus utilisée sur le plan militaire, car c'étaient des troupes régulières bien entraînées qui furent engagées dans les guerres. La couche aisée de la noblesse mena une vie patriarcale dans les châteaux et les manoirs de l'aristocratie et de la moyenne noblesse, tandis que les petits nobles, les propriétaires d'un seul terrain et les nobles sans terre vécurent comme des paysans et des serfs pauvres. C'est dans ce contexte qu'il fallut mobiliser la noblesse, au moment de la déclaration de l'insurrection, l'organiser dans des unités de combat en les entraînant au maniement des armes et des armes à feu.

Outre le problème de sa base légale, de nombreux facteurs contribuèrent à l'échec de l'insurrection de Transylvanie. En 1809, les cercles dirigeants transylvaniens, par loyauté envers Vienne et par autodéfense, voulurent satisfaire les exigences impériales concernant l'insurrection de la noblesse. Cependant ils durent compter avec les droits et les revendications de la petite noblesse et d'autres éléments libres de la société, mais aussi avec le mécontentement des serfs. Vienne, en situation difficile, aurait peut-être accepté d'exonérer de l'impôt la noblesse insurgée, mais elle envisagea de créer une „insurrection permanente” susceptible de lui assurer une force militaire moderne équivalente aux troupes régulières. Le déroulement de l'insurrection de 1809 et les actions militaires ont démontré que le projet de Vienne était irréalisable en Transylvanie.

Les contemporains devaient aussi en tirer les enseignements: les vertus guerrières ancestrales étant tombées dans l'oubli, la plupart des jeunes nobles n'étaient plus aptes à participer aux opérations militaires à cause de leur état physique et de leur impréparation. L'insurrection était vouée à l'échec en raison de la pauvreté de la plupart des personnes obligées d'y participer, de la non reconduction des deux lois sur leur exonération d'impôt ainsi que des difficultés de la préparation, de l'acquisition du matériel, des chevaux, des vêtements et des armes nécessaires.

Elek Csetri

DIE INSURREKTION IN SIEBENBÜRGEN IM JAHRE 1809

Resümee

Im vergangenen halben Jahrhundert entstand keine eigenständige Arbeit über die Insurrektion, aber die großen zusammenfassenden Werke beschäftigen sich natürlich mit dieser Frage. Überraschender Weise spielte die Frage der ungarischen Insurrektion in der französischen Diplomatie und Strategie der Ära der Revolution und Napoleons eine bedeutende Rolle, obwohl in den entstandenen Schriften Siebenbürgen nicht separat behandelt wird. Außer der Frage der Selbständigkeit Siebenbürgens beleuchtet die Insurrektion die innere Situation des Landes und die Mentalität der herrschenden Gesellschaftsschicht. Es kommen die Struktur der gesamten Gesellschaft von Siebenbürgen, sowie zahlreiche Probleme der Beziehung zwischen der Gesellschaft und der zentralen Macht zur Geltung.

Der ungarische Adel verkündete seit seiner Entstehung im Mittelalter stolz, dass er die Steuern mit seinem Blut zahle. Grundlage seiner Privilegien war vor allem das Annehmen der Wehrpflicht. Als Gegenleistung genoss der Adel Steuerfreiheit. Es gab Zeiten, als das Erlernen des Soldatendaseins zum natürlichen Lebensstil des Adels gehört hatte. In den vergangenen hundert Jahren kam es jedoch nicht mehr zur tatsächlichen militärischen Inanspruchnahme der Adeligen; in den Kriegen kämpften nunmehr gut ausgebildete reguläre Regimenter. Der wohlhabende Teil des Adels führte in den Schlössern und Herrenhäusern der Aristokratie und des mittleren Adels ein patriarchalisches Leben. Die kleinen Adeligen verfügten dagegen nur über ein Grundstück, oder waren Briefadelige, arme Landbauern, die größtenteils auf demselben Niveau lebten, wie die Leibeigenen. Mit der Bekanntgabe der Insurrektion musste der Adel also aus dem Milieu der Schlösser und Kurien, sowie der Pflüge gelockt, in Kampfformationen organisiert und zum Waffengebrauch ausgebildet werden.

Zum Fiasko der Insurrektion von Siebenbürgen führte neben der Ungeklärtheit ihrer gesetzlichen Grundlage das Zusammenwirken vieler Faktoren. Die führenden Kreise Siebenbürgens wollten 1809 aus Loyalität zu Wien und aus Notwehr heraus die Erwartungen des Herrschers bezüglich der adeligen Insurrektion erfüllen. Sie mussten aber auch mit den gesetzlichen Rechten und Forderungen des Klein- und Briefadels, bzw. der Freien, sowie mit der Unzufriedenheit der Leibeigenen rechnen. Wien hätte in der schwierigen Situation, in der es sich befand, die Steuern der adeligen Insurgenten vielleicht entlassen, demgegenüber plante es die Einführung einer „permanenten Insurrektion“, die Wien eine mit den Linienregimentern gleichrangige, zeitgemäße militärische Kraft gesichert hätte. Der Ablauf der Insurrektion des Jahres 1809 und die Kriegsereignisse bewiesen, dass der Plan Wiens im Falle Siebenbürgens unmöglich ist.

Die Konsequenzen mussten bereits von den Zeitgenossen gezogen werden: die uralten Kampftugenden gerieten im Kreise des Adels und der Aristokratie in Siebenbürgen in Vergessenheit; ein bedeutender Teil der adeligen Jugendlichen war aufgrund des physischen Zustandes und der Unvorbereitetheit nicht dazu geeignet, an Kriegsoperationen teilzunehmen. Die Insurrektion musste ein Fiasko werden, weil der größere Teil der zur Insurrektion Verpflichteten arm war, weil die beiden Gesetze über ihre Steuerfreiheit nicht sanktioniert wurden, weil es Schwierigkeiten in der Vorbereitung gab, weil das viele Material, die Pferde, die Kleidung und die Waffen nur schwer besorgt werden konnten, und weil ein Mangel an Waffenschmieden und anderen Handwerkern herrschte.

Элек Четри

ТРАНСИЛЬВАНСКАЯ ИНСУРРЕКЦИЯ 1809 ГОДА

Резюме

В последние полстолетия не появилось отдельной работы об инсurreкции (вооруженном восстании), однако большие обобщения очевидно говорят об этом. Поразительно многих деятелей французской дипломатии и стратегов эпохи Наполеона занимал вопрос венгерского вооруженного восстания, хотя в своих документах вопрос о Трансильвании отдельно они не обсуждают. Помимо вопроса, касавшегося автономии Трансильвании инсurreкция проливает свет так же на внутреннее положение страны и отражает менталитет господствовавшего класса, вскрывается структура всего Трансильванского общества, целый ряд проблем, имевших место в отношениях между обществом и центральной властью.

Венгерское дворянство, начиная с момента его складывания в средних веках, с гордостью заявляло, что оно платит налог своей кровью. Основой привилегированности дворянства является в первую очередь его безусловная воинская повинность, взамен которой оно пользовалось освобождением от уплаты налогов. В былые времена усвоение воинского ремесла относилось к нормальным жизненным функциям, однако в последние сто лет действительная служба дворянства с оружием в руках уже не имела места. В войнах теперь проливали кровь уже хорошо обученные полки призывников. Более состоятельная часть дворянства, аристократия и среднее дворянство вели патриархальный образ жизни в своих замках и поместьях, в то время как мелкое дворянство, владельцы одного участка, армалисты были бедными земледельцами, в большинстве своем они владели жалкое существование примерно на одном уровне с крепостными. Таким образом, нужно было вырвать дворянство из атмосферы замков и барских домов, оторвать от плуга земледельцев и провозгласить инсurreкцию, организовать дворянство в боевые подразделения и обучить обращению с оружием.

К поражению инсurreкции в Трансильвании, наряду с невыясненностью законных оснований ее, привело совместное воздействие множества факторов. Руководящие круги Трансильвании в 1809 году по причине преданности Вене и в целях самозащиты хотели выполнить требования правителя, связанные с дворянским восстанием, однако необходимо было принимать в расчет законные права и требования мелкого дворянства, армалистов, свободного люда, и даже недовольство крепостных крестьян. В тяжелой ситуации Вена, пожалуй, согласилась бы упразднить налоги дворянских повстанцев, в противоположность этому она предусматривала создание „перманентной инсurreкции“, что обеспечивало бы для нее равную призывным полкам, современную военную силу. Но протекание вооруженного восстания и военные события в 1809 году доказали, что план Вены в отношении Трансильвании был неосуществимым.

Выводы должны были сделать уже сами современники: в кругу дворянства и высшего дворянства Трансильвании уже были позабыты боевые доблести старых времен, а значительная часть молодого дворянства уже в силу своего физического состояния и отсутствия воинской подготовки не была пригодна к участию в боевых операциях. Бедность большинства обязанных участвовать в вооруженном восстании, факт неподкрепления двух законов об освобождении от налогов, трудности подготовки, приобретения массы вещевого снаряжения, лошадей, обмундирования и оружия, отсутствие мастеров-оружейников, ремесленников – все это обрекло на провал готовившуюся инсurreкцию.

Budapest, 2003.
160 o. + 12 szltan o. ff.
képmelléklet
1500.- Ft
ISBN 963 506 552 3
ISSN 1586-5886

Pollmann Ferenc:

Balszerencse, semmi más?

**Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérez-
redes élete és pályafutása**

A magyar hadtörténetírás mindmáig adós az első világháború magyar, illetve magyar kötődésű hadvezéreinek életrajzával. Tersztyánszky Károly császári és királyi vezérezredes életéről és pályafutásáról is ez az első, hosszabb lélegzetű tanulmány.

A magyar történelem egyik legrégebbi nemesi családjának nevét viselő tábornok pályaképének megrajzolása azért fontos, mert tevékenységét – és főleg gyakori konfliktusait – a kor számos belpolitikai problémájával is közelebbi kapcsolatba hozták. Bár magas rangot és pozíciót ért el, a tehetségéhez és képességeihez méltó siker elmaradása miatt elégedetlen volt, úgy érezte: az igazi dicsőség elérésében csupán a balszerencse akadályozta meg...

Tersztyánszky karrierjét éppen a konfliktusai teszik érdekessé. Ráadásul e konfliktusok nem csupán katonákkal, hanem esetenként civil politikusokkal is szembeállították őt: történelmünk egyik igen mozgalmas periódusában – közvetlenül az első világháborút megelőző két esztendőben – a budapesti hadtest parancsnokaként a honi belpolitika bonyadalmaiba is belekeveredett. Tevékenysége ezért nem pusztán önmagában, hanem a hadtörténetírás egyik örökzöld problémájának, a hadsereg és a politika mindenkori viszonyának szemszögéből is figyelemre méltó.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Millenniumi Könyvtára 3.

Balassi Kiadó